

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI**

Diplomski rad

**JAN ZACHWATOWICZ I REKONSTRUIRANJE SREDIŠTA
VARŠAVE NAKON 1945. GODINE**

Ena Janečić

Mentor: dr.sc. Marko Špikić

ZAGREB, 2018.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

Diplomski rad:

JAN ZACHWATOWICZ I REKONSTRUIRANJE SREDIŠTA VARŠAVE NAKON 1945. GODINE

Jan Zachwatowicz and the reconstruction of the Warsaw Old Town after 1945.

Ena Janečić

Sažetak

Nakon Drugog svjetskog rata Stari Grad u Varšavi bio je skoro u potpunosti razrušen. Od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća vidljiva je njegova zapuštenost, da bi mu se u međuraću počela pridavati pažnja, što je zaustavio početak Drugoga svjetskog rata. Nakon kraja rata određeni konzervatori zalagali su se za rekonstruiranje izgubljenih povijesnih središta, od kojih je najistaknutiji bio Jan Zachwatowicz. U početku radovi na Starom Gradu uključuju raščišćavanje i istraživanje terena. Gradska četvrt namijenjena je za stambene potrebe, kao i za uslužne djelatnosti. Od 1950. do 1953. godine obavljaju se intenzivniji radovi rekonstruiranja tzv. Puta Stare Varšave kako bi se dio Starog Grada što prije otvorio za javnost. Potom ostali marginalni radovi traju do 1963. godine.

Rad započinje uvodom o Drugom svjetskom ratu i posljedicama tog rata u Poljskoj. Nakon iznošenja opisa ratnog razaranja grada Varšave slijedi sažeti pregled povijesti Starog Grada. Potom je iznesen pregled povijesti konzervatorske struke u Poljskoj. Nakraju rada obrađeno je rekonstruiranje Starog Grada gdje je analizirano rekonstruiranje stambene, obrambene i sakralne arhitekture, a posebno poglavlje posvećeno je i Kraljevskom Dvorcu.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 67 stranica, 28 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Jan Zachwatowicz, nakon 1945., Poljska, ratna razaranja, rekonstruiranje, Stari Grad, Varšava

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.

Ocjenjivači: dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.

dr. sc. Franko Ćorić, doc.

dr. sc. Zlatko Jurić, dipl. ing. arh.

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

SADRŽAJ

1. UVOD	6
2. POVIJESNI OKVIR – DRUGI SVJETSKI RAT I POSLJEDICE U POLJSKOJ	7
2.1 Situacija u Varšavi i stvaranje poljske komunističke države.....	7
2.2 Varšava – stanje nakon rata	9
2.3 Stari Grad – povijesni pregled	10
3. ZAŠTITA SPOMENIKA U POLJSKOJ	15
3.1 Povijesni okvir do Prvoga svjetskog rata.....	15
3.2 Povijesni okvir do Drugoga svjetskog rata	18
3.3 Jan Zachwatowicz.....	20
3.4 Povijesni okvir nakon Drugoga svjetskog rata	22
4. REKONSTRUIRANJE STAROGA GRADA	25
4.1 Politički i društveni poticaji.....	25
4.2 Namjena rekonstruiranih građevina.....	27
4.3 Ustanove i koncepti rekonstruiranja	28
4.4 Rekonstruiranje stambene i obrambene arhitekture	30
4.5 Rekonstruiranje sakralne arhitekture	39
4.6 Kraljevski Dvorac	42
5. ZAKLJUČAK.....	44
6. SLIKOVNI MATERIJAL	45
6. LITERATURA	60
6. POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA.....	63

1. UVOD

Već nakon Prvoga svjetskog rata započinju rasprave unutar konzervatorske struke o načinu tretiranja razrušenih spomenika, pri čemu se neki u tretiranju tih spomenika priklanjaju dotad osuđivanom opcijom rekonstruiranja. Rasprave se povećavaju nakon Drugoga svjetskog rata kada većinu europskih gradova pogađa razaranje u dotad neviđenim razmjerima, zbog kojih se primjena rekonstruiranja proširuje na cijele gradske četvrti, što je kod nekih konzervatora nailazilo na neodobravanje. Neki su naime držali da se te četvrti trebaju konsolidirati u zatečenom stanju, pretvarajući ih tako u vječne ruševine, svojevrsno mjesto pamćenja proživljenih strahota, dok su drugi vidjeli rješenje jedino u gradnji u suvremenom stilu kako bi se ostavio trag svoje ere na arhitekturi tih novosagrađenih građevina. Najosnovnije razilaženje u tretiranju tih spomenika uviđamo u političko-geografskoj podjeli na Zapadni i Istočni blok, gdje se u ovom potanjam politika češće uplitala u prostorno planiranje. Ali ovdje treba napomenuti kako se te razlike i rasprave ne odvijaju samo na međudržavnoj razini, već su različiti načini tretiranja ruševina zabilježeni od grada do grada, što je i vidljivo i u samoj Poljskoj. Grad koji je pretrpio najveći razmjer uništenja nedvojbeno je bila Varšava i tamo, barem što se Poljske tiče, nalazimo rekonstruiranje Starog Grada koje je najbliže faksimilskom rekonstruiranju kojem su određeni konzervatori težili, naspram drugih primjera u Poljskoj, poput Staroga Grada u Gdanjsku ili Wrocławu¹ gdje susrećemo, kako je to formulirao Rymaszewski, određenu mistifikaciju u arhitekturi. Razlika između ovih gradova, Varšave, Gdanjska i Wrocława proizlaze iz njihovog geopolitičkog položaja, što ukazuje na različitost u njihovoj tradiciji koja se temelji na različitim povijesnim pozadinama.

Ovaj rad koncentrira se na rekonstruiranju središta Varšave nakon 1945. godine, odnosno riječ je o rekonstruiranju Starog Grada. Na početku rada nalazi se uvid u povijesni okvir, što podrazumijeva razdoblje Drugoga svjetskog rata i njegovih posljedica na Poljsku državu koje se manifestiraju u nastanku komunističke države s promijenjenim granicama. Također je navedena i kratka povijest Starog Grada, gdje su naznačene bitne promjene u arhitekturi Grada. Dalje dobivamo uvid u povijest konzervatorske struke u Poljskoj, od 19. stoljeća do kraja Istočnog bloka. U ovom povijesnom uvidu struke koncentracija je s jednim poglavljem stavljena na Jana Zachwatowicza kao vodeću ličnost u konzervatorskim idejama, kao i u administraciji.

¹ Usp. Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytkó, Refleksje z lat 1918-2002*, Varšava: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2005., str. 102. Sve tekstove s poljskog prevela Ena Janečić.

Treći dio rada prati rekonstruiranje Starog Grada, počevši od argumenata za njezinu provedbu pa do koncepta njezinog realiziranja, kao i pregleda najvažnijih institucija. Dalje se rad bavi kronološkim pregledom rekonstruiranje stambene i obrambene arhitekture, gdje su za svako razdoblje izdvojeni određeni primjeri koji predstavljaju probleme prilikom radova, određene polemike u struci i uspješno izvedene projekte. U tom dijelu također se može naći naglasak na određenim institucijama. Nakon toga rad se bavi rekonstruiranjem sakralne arhitekture, gdje su tri crkve Starog Grada zasebno obrađene. Na kraju rada obrađuje se sažeti pregled problematike prilikom rekonstruiranja Kraljevskog Dvorca.

Pri pisanju ovog rada koristila sam se svim dostupnim publikacijama iz knjižnica, web izvora kao i raznim poljskim izdanjima iz Sveučilišne knjižnice u Varšavi (BUW). Stoga zahvalu upućujem profesorima katedre polonistike Filozofskog Fakulteta u Zagrebu, posebice dr. sc. Đurđici Ćilić Škeljo, višim lektoricama Jolanti Sychowskoj-Kavedžiji i Ivani Maslač, koji su mi omogućili boravak u Varšavi u trajanju od jednog semestra preko stipendije Republike Poljske. Također posebnu zahvalu upućujem mentoru dr. sc. Marku Špikiću na iskazanom strpljenju, savjetima i posuđenim knjigama. Zahvalila bih i bliskim osobama Ana-Mariji Rihi i Damjanu Šišulu na diskusijama i ustrajnosti, kao i svojoj obitelji na potpori.

2. POVIJESNI OKVIR – DRUGI SVJETSKI RAT I POSLJEDICE U POLJSKOJ

Drugi svjetski rat započinje napadom Njemačkog Reicha na Drugu Poljsku Republiku 1. rujna 1939.² Prema tajnom Paktu Ribbentrop-Molotov, SSSR je napao Poljsku nedugo potom pa su je dva agresora i podijelila „u noći 28./29. rujna.“³ Operacijom *Barbarossa*, započetom 22. lipnja 1941., Treći Reich je napao SSSR, kršeći time njihov Pakt. Na konferenciji u Teheranu, bez znanja poljske vlade u izbjeglištvu⁴, dogovoreno je „da će istočna granica Poljske ostati uglavnom na liniji iz sovjetsko-njemačkog ugovora (Pakt Ribbentrop-Molotov), a zapadna će se granica pomaknuti „na liniju Odre.“⁵

2.1 Situacija u Varšavi i stvaranje poljske komunističke države

Na početku nacističke okupacije bilo je uništeno oko 10% Varšave.⁶ „Dok je [Kraljevski] Dvorac, sjedište predsjednika i simbol poljske državnosti postao jedan od prvih ciljeva napada bombardiranjem, susjedni s njim Stari Grad je bio pošteđen. Iz kasnije nacističke propagande može se zaključiti da su se okupatori pravilan raspored Starog Grada trudili prikazati kao svjedočanstvo njegovog navodnog njemačkog karaktera, dakle dostojno šticeanja.“⁷

Godine 1944. „ofenziva Crvene Armije, [se] na najkraćem putu prema Berlinu (...), zaustavila na Visli.“⁸ Poljska Podzemna država, s podzemnom vojskom (*Armia Krajowa*, dalje u tekstu AK) donijela je odluku o početku Varšavskog ustanka (protiv nacista) „kada je stigla obavijest o pojavljivanju sovjetskih tenkova u Pragi.“⁹ „Crvena Armija šest tjedana nije poduzimala nikakav pokušaj napada, čak ni na dio grada na desnoj obali Visle, čime je osudila ustanike na vlastite snage. Mnogobrojni pokušaji što su ih poduzimali vlada [u

² Dva dana kasnije poljski saveznici Velika Britanija i Francuska objavljuju rat Njemačkom Reichu, ali Vrhovno vojno vijeće saveznika odlučuje ne započeti ofenzivu. (usp. Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, Zagreb: Profil: Srednja Europa, 2011., str. 5.) Pasivnost saveznika pronalazi svoj razlog u tome da im „(zbog) vjerojatnosti daljnjih njemačkih agresivnih akcija u Europi nije u interesu zaoštravati odnos sa SSSR-om.“ (Isto, str. 20)

³ Isto, str. 19. Granica je dogovorena na rijeci Burg, a područje bivše Druge Republike podijeljeno je na tri dijela, istočno je pripojeno SSSR-u, zapadno Reichu, a područje između, kojemu su pripadali Varšava i Krakov, pretvoreno je u *Generalgouvernement* (autonomni dio Reicha koji se trebao pretvoriti u njemačku provinciju bez poljskog naroda). Usp. Andrzej Paczkowski, »Politika okupatora - Treći Reich«, u: *Isto*, str. 28.

⁴ Poljska politička scena bila je podijeljena na Podzemnu državu na teritoriju okupirane Poljske i vladu u izbjeglištvu s predsjednikom, čije je sjedište bilo u Londonu. (Usp. Andrzej Paczkowski, »Podzemna država - počeci« i »U izbjeglištvu«, u: Isto, str. 49.-64.)

⁵ Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, 2011., str. 89.

⁶ Usp. Jan Górski, »Bilans zniszczeń materialnych«, u: Jan Górski, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988, str. 74.

⁷ (ur.) Wojciech Fałkowski, *Raport o stratach wojennych Warszawy*, 2004., str. 20., https://www.rodaknet.com/Raport_o_stratach_wojennych_Warszawy.pdf (pregledano 12. ožujka 2018.)

⁸ Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, 2011., str. 97.

⁹ Praga, gradska četvrt u Varšavi koja se nalazi istočno od Visle, područje koje Varšavljeni nazivaju desna obala Visle (prawobrzeżna strona Wisły). Isto, str. 99.

izbjeglištvu] i predsjednik da se dobije materijalna pomoć od strane saveznika, lomili su se na sovjetskom neslaganju da se dopusti slijetanje savezničkih zrakoplova na sovjetskim aerodromima. To je označavalo smrtnu presudu za desetke tisuća vojnika i civila u Varšavi.¹⁰ Da je Crvena Armija pomogla Podzemnoj državi u borbi protiv nacista u Varšavi, Staljin bi morao priznati njihovu vlast kao i vladu u izbjeglištvu, što mu nije bilo u interesu, a s druge strane Podzemna država je svojim snagama htjela osloboditi glavni grad, misleći da će si time osigurati legitimitet.¹¹ Ustanak završava bezuvjetnom kapitulacijom AK, Podzemna država se raspada, zbog čega vlada u izbjeglištvu gubi vojnu podršku, a kapitulacija predviđa prisilnu evakuaciju cijelog stanovništva i fizičko uništenje glavnog grada.¹² Nakon Varšavskog ustanka najviše je nastradao gusti urbanizam Starog Grada koji je pretvoren u ruševinu. Ostalo je još 25% grada, drugim riječima, postojalo je još, iako u devastiranom i jako oštećenom stanju, oko pola varšavskih kuća.¹³ Ipak tijekom tri mjeseca između kapitulacije i napada Crvene Armije, nacisti su počeli raditi pripreme za potpuno fizičko razaranje grada pomoću „specijaliziranih odjela za uništenje koji su nakon izvršene pljačke palili cijele skupine kuća, a vrijedniji gospodarski ili kulturni objekti bombardirani su.“¹⁴ Treba naglasiti da Stari Grad nije razrušen u kasnijoj akciji miniranja grada, nego baš tijekom Varšavskog Ustanka.¹⁵ Akciju miniranja, ili *Sprengkommando* komunističke su vlasti okrivljavale za to, iz propagandnih razloga kako bi se za sve moglo okriviti Zapadnu Njemačku i kako bi se umanjila hrabrost i borbenost ustanika.¹⁶ Time je komunistička vlast također željela držati narod podalje od nacionalnih simbola koji im nisu odgovarali zbog njihovog povijesnog značenja.

Staljin je iskoristio kapitulaciju Ustanka i „s danom 1. siječnja 1945. godine PKWN¹⁷ je preimenovan u Privremenu vladu (...). Uskoro je od Visle trebala krenuti posljednja ofenziva Crvene armije čime su nestale i posljednje šanse za suverenu Poljsku.“¹⁸ Prvim predsjednikom novonastale poljske države postao je Bolesław Bierut, „dana 21. srpnja 1952.

¹⁰ Isto, str. 98.

¹¹ Usp. Andrzej Paczkowski, »Varšavski ustanak i početak katastrofe«, u: *Isto*, str. 97.

¹² Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, 2011., str. 101

¹³ Jan Górski, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988., str. 75.

¹⁴ Isto

¹⁵ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Krakov: Międzynarodowe Centrum Kultury Kraków, 2012., str. 167.

¹⁶ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 167.

¹⁷ Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego tj. Poljski komitet nacionalnog oslobođenja; Poljska marionetska vlada koju je formirao Kremlj. (Usp. Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, 2011., str. 92.)

¹⁸ Isto, str. 104.

godine (...) Sejm je izglasao ustav¹⁹ a nova država postala je Narodna Republika Poljska (Polska Rzeczpospolita Ludowa, dalje u tekstu PRL).

2.2 Varšava – stanje nakon rata

Crvena Armija osvojila je Varšavu u srijedu, 17. siječnja 1945. godine.²⁰ Vojska koja je ostala u gradu (inženjerija) trebala ga je braniti od daljnjih napada, a započele su i prve akcije obnove, što je uključivalo čišćenje arterija grada i izgradnju mostova, i ono najvažnije – razminiranje.²¹ „Grad je bio sustavno povezan kilometarskim kablovima koji su išli do posebne centrale koja je trebala izvršiti nalog potpunog miniranja grada.“²² Nacisti su izgubili rat, a ipak su ustrajali u izvršavanju naloga za miniranje cijeloga grada. Michał Kaczorowski, ministar obnove nakon rata, bio je zgrožen tim nepotrebnim razaranjem kad je izjavio da: „djelovanja hitlerovaca, poduzeta tijekom uništenja, daleko odstupaju od najšire interpretiranih strategijskih naloga. Dvorac u Łazienkima, Narodna Knjižnica [...] nisu spaljeni i pripremljeni na miniranje kako bi se zaustavio marš Crvene Armije, [već] da ako ikad budu morali napustiti ovu zemlju, neće ovdje ostati kamen na kamenu. To je bio pokušaj realizacije zapovjedi Führera, da Poljska nikad neće oživjeti.“²³ To što je bilo upućeno protiv materijalnog, zapravo je bilo upućeno protiv ljudi, radilo se o uništenju, odnosno o tome da se pograbe njihova postignuća, o zatiranju tragova kulture i tragova života.²⁴ Ovu interpretaciju nepotrebnih razaranja vidimo i u drugom broju časopisa *Skarpa Warszawska* koji je izašao netom nakon rata. Tu Jan Zachwatowicz izjavljuje da odgovor na ta miniranja „nalazimo u sloganu kojeg su proglasili sami [nacisti]: Narod živi toliko dugo, koliko žive njegova djela kulture. To je bez sumnje opravdanje za destruktivnu strast. Uništenje Varšave je jedan od pokušaja uništenja poljskog naroda.“²⁵ Kako bi se naglasila količina razaranja, tj. u prenesenom smislu količina mržnje nacista prema glavnom gradu Poljske, ekonomist i član Poljske Akademije Znanosti Kazimierz Secomski piše da je, „...Varšava bila [...] uništena skoro dvostruko više nego cijelo gospodarstvo zemlje.“²⁶ Marian Spychalski, političar, po struci arhitekt, bio je također zgrožen uništenjem različitih objekata, a posebice onih kulturnih

¹⁹ Isto, str. 202.

²⁰ Jan Górski, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, 1988., str. 66.

²¹ Isto, str. 69.

²² Isto

²³ Isto, str. 72.

²⁴ Isto

²⁵ (ur.) Wojciech Fałkowski, *Raport o stratach wojennych Warszawy*, 2004., str. 21., https://www.rodaknet.com/Raport_o_stratach_wojennych_Warszawy.pdf (pregledano 12. ožujka 2018.)

²⁶ Isto, str. 79.

„koje je poljski narod gradio tijekom stoljeća“²⁷, naglašavajući time stoljetne tradicije koje su odjednom izbrisane iz prostora. Bol prema gubitku tih spomenika nisu osjećali samo stručnjaci i političari, Adam Mauersberger, humanist, piše da su se građani Varšave također poistovjetili s uništenjem na jednoj individualnoj razini, pa „osjećaju to kao privatnu nesreću, identificirajući se s javnim[.]“²⁸

Privremena vlada i Poljska radnička stranka (PPR)²⁹ trudili su se vratiti normalan život u zemlju nakon rata pa su tako, između ostalog, slavili vraćanje funkcije glavnog grada Varšavi.³⁰ Naime, ispočetka je to bio problem: s jedne strane se ukazivalo na očito ruševno stanje i uništenje svih važnih institucija³¹, a s druge strane se pozivalo na vraćanje starih simbola gradu kako bi se podsjetilo na narodnost i brže zacijelile ratne rane (na toj strani bili su, između ostalih, Staljin i Crkva).³² Kako je izjavio Kazimierz Moczarski, novinar i satnik AK: „mi se ovdje vraćamo – do ruševina Varšave kako bismo zajedničkim, najsposobnijim naporom izgradili novi, vječno voljeni glavni grad.“³³

2.3 Stari Grad – povijesni pregled

Na tlu današnje Varšave ljudski trag datira čak do 12 tisuća godina prije nove ere, zahvaljujući plodnoj dolini rijeke Visle, a prva naseobina na tom tlu pojavljuje se između 6. i 9. stoljeća.³⁴ U 10. stoljeću formiraju se naselja Bródno, Kamion, Solec i Jazdów³⁵, koja su ujedno i današnje gradske četvrti.

Nakon što je gradina Jazdów pretrpjela nekoliko napada, Bolesław II³⁶ nije ju odlučio obnoviti već je izgradio novu gradinu sjeverno od Jazdowa 1262. godine, na mjestu gdje se danas nalazi Starogradska četvrt.³⁷ Gradina se nalazila sjeverno od sela Warszowa.³⁸ Ime tog

²⁷ Jan Górski, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, 1988., str. 78.

²⁸ Isto

²⁹ Prvotno je to politička stranka u okupiranoj Poljskoj koja je zastupala komuniste (u suparništvu je s Podzemnom vladom). U njoj su se nalazila oba buduća predsjednika PRL-a: Bolesław Bierut i njegov indirektni nasljednik Władysław Gomułka. Usp. Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća powieści Poljskie: 1939.-1989. godine*, 2011., str. 70-71. Godine 1945. počinje jačati. Usp. Isto, str. 111. Godine 1948. ujedinjuje se s Poljskom socijalističkom partijom u Poljsku ujedinjenu radničku partiju (PZPR) (time ispunjavajući uvjet jednostranačja koji je trebala ispuniti svaka komunistička zemlja). Usp. Isto, str. 178.

³⁰ Isto, str. 115.

³¹ Jan Górski, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, 1988., str. 83.

³² Isto, str. 84.

³³ Isto, str. 85.

³⁴ Wiesław Głębocki, Karol Móraski, *Warszawa, Stare Miasto*, Varšava: Krajowa agencja wydawnicza, 1978., str. 4

³⁵ Isto

³⁶ Radi se o mazovjetskom knezu, Bolesław II Mazovjetski (Płocki)

³⁷ Wiesław Głębocki, Karol Móraski, *Warszawa, Stare Miasto*, 1978., str. 4

³⁸ Isto

sela dolazi od naziva Warsza kojeg su imali stanovnici tog sela, a zbog mazovjetskog dijalekta Waszowa je promijenjena u Warszawa (Varšava), današnji naziv grada. Razlog premještanja gradine bio je viši nasip prema Visli na tom dijelu, kao i trgovačka ruta³⁹ koja se protezala od Crnog Mora do Baltika, a prolazila je kroz ulicu Świętojańsku, Glavni Trg i ulicu Nowomiesku.⁴⁰ Bolesław II drži se i osnivačem grada (tj. Stare Varšave, današnji Stari Grad) jer je doveo skupinu trgovaca koji su osnovali Stari Grad.⁴¹ Gradina, kasnije Dvorac, nalazila se na brdu vislanskog nasipa, između vododerine Kamionke (današnja Trasa W-Z) i potoka koji je dolazio do rijeke (u blizini crkve sv. Ivana) i bila je odijeljena od grada posebnim zidinama i tim potokom.⁴² Na Glavnom Trgu živjeli su najbogatiji stanovnici grada, a tamo je smještena i Vijećnica.⁴³ Cijeli grad bio je oko 500 m dug i zauzimao je 10 ha zemljišta. Na tom terenu nalazili su se dva trga, dvanaest ulica i 170 posjeda. Župna crkva sv. Ivana izgrađena je s gradom.⁴⁴

Vrlo specifično za starogradski Glavni Trg u Varšavi je činjenica da svaka strana Trga ima poseban naziv (slika 1). Pa tako današnja **strana Zakrzewskog** nalazi se na jugu, flankiraju ju ulice Celna i Zapiecek, prije je znana kao četvrta ili dvorčeva. Današnja **strana Kollataja** nalazi se na zapadu između ulice Zapiecek i Wąskog Dunaja, znana je prije kao lijeva. Današnja **strana Dekerta** nalazi se na sjeveru prema današnjem Novom Gradu, između, zbog toga prikladno nazvane, ulice Nowomiejske i ulice Krzywe Koło, a znana je prije kao gradska. Današnja **strana Barssa** nalazi se na istoku između ulica Krzywe Koło i Celne, a znana je prije i kao desna.

Obrambene zidine grad dobiva krajem 14. stoljeća, poprilično kasno s obzirom na slične gradove toga vremena, a gradnju tih zidina omogućila je trgovina koja je obogaćivala tamošnje stanovništvo preko razmjene dobara. Zidine su smještene na poluotoku, kod nasipa ulice Mostowa, i prostirale su se uzduž današnje ulice Podwale⁴⁵, do Piekarske ulice, nakon čega su nepravilnom linijom prolazile pokraj crkve sv. Martina pa do dvorca.⁴⁶

U drugoj polovici 15. stoljeća Janusz I Stariji⁴⁷, za čije vladavine Varšava doživljava procvat, dodaje dvostruki prsten obrambenih zidina Starom Gradu, okrunjen kulama i obrambenim

³⁹ Isto

⁴⁰ Isto, str. 5

⁴¹ Isto

⁴² Isto, str. 4.

⁴³ Isto, str. 5.

⁴⁴ Isto

⁴⁵ Naziv za ulice koje su pratile zidine u starim dijelovima gradova, u: <https://sjp.pl/Podwale>

⁴⁶ Wiesław Głębocki, Karol Móravski, *Warszawa, Stare Miasto*, 1978., str. 4-5.

⁴⁷ Znan i kao Janus I Varšavski, bio je Piastovski princ i od 1373. do 1374., varšavski knez.

rovom.⁴⁸ U zapadnom dijelu grada izgrađena je augustinska crkva, kao i samostan sv. Martina.⁴⁹ Na sjeveru naselja gradi se još jedno naselje, prikladno nazvano Nova Varšava (današnja gradska četvrt Novi Grad).⁵⁰

Mali prostor i uske ulice utjecali su na oblik kuća u Starom Gradu – uske su, dvokrilne, jedno-ili dvokatnice, sa strmim stubištima i dvostrešnim, strmim krovovima.⁵¹ Termin za ove kuće je *kamienica*⁵² i prvi put se koristi na početku 15. stoljeća, tada zamjenjujući latinske termine *domus lapidea* i *domus murata*.⁵³ *Kamienica* je najčešće građena od kamena ili opeke, zbog čega je i dobila taj naziv.⁵⁴ Kroz stoljeća termin *kamienica* označavao je građevine različite uporabe i različitih lokacija gradnje, da bi se u 19. stoljeću ustalilo značenje termina kao stambene građanske kuće.⁵⁵ Početkom 20. stoljeća, u Gutenbergovoj enciklopediji, terminu se pridodaje opis: „višećatna, gradska kuća za iznajmljivanje, koja stoji u gustom bloku sličnih građevina, pa tako ima samo dva zida s prozorima – prednji i stražnji s dvorištem.“⁵⁶ Sołtysik napominje da je i taj opis nedostatan jer nije naglasio da svaka *kamienica* ima zasebno oblikovano pročelje, dajući svakoj individualan karakter.⁵⁷

Na kraju 15. i početku 16. stoljeća poljski gradovi doživljavaju procvat.⁵⁸ To se vidi u razvoju graditeljstva, zbog sve brojnijih *kamienica* unutar obrambenih zidina koje su bile bogato ornamentirane. Treba napomenuti da su se u to vrijeme produbile razlike između bogatih i siromašnih⁵⁹, stvarajući neravnotežu u stanovništvu. Godine 1526., nakon smrti posljednjih mazovjetskih vladara, Varšava, kao i cijela pokrajina Mazovija potpadaju pod Poljsko Kraljevstvo.⁶⁰ Kralj Zygmunt Stari⁶¹ brinuo se o zidinama i građevinama Starog Grada i nakon njegove vladavine *kamienica* u Starom Gradu bilo je 486.⁶²

⁴⁸ Wiesław Głębocki, Karol Móraski, *Warszawa, Stare Miasto*, 1978., str. 6.

⁴⁹ Isto

⁵⁰ Isto, str. 8.

⁵¹ Isto, str. 7.

⁵² čitaj: kamjenjica.

⁵³ (ur.) Maria Jolanta Sołtysik, *Kamienica w krajach Europy Północnej*, Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, 2004., str. 27.

⁵⁴ Kamień na poljskom znači kamen. usp. Milan Moguš, Neda Pintarić, *Poljsko-hrvatski riječnik*, Zagreb: Školska knjiga, 2002., str. 303.

⁵⁵ (ur.) Maria Jolanta Sołtysik, *Kamienica w krajach Europy Północnej*, 2004., str. 30.

⁵⁶ Isto, str. 31.

⁵⁷ Isto, str. 32.

⁵⁸ Wiesław Głębocki, Karol Móraski, *Warszawa, Stare Miasto*, 1978., str. 9.

⁵⁹ Isto

⁶⁰ Isto

⁶¹ Iz dinastije Jagielovića, živio je od 1467. do 1548. godine. Za vrijeme njegove vladavine Poljska država doživjela je procvat u umjetnosti, dijelom zahvaljujući i njegovoj ženi Boni Sforzi koja je dovela talijanske umjetnike u državu.

⁶² Wiesław Głębocki, Karol Móraski, *Warszawa, Stare Miasto*, 1978., str. 9.

Sljedeći vladar, Zygmunt August⁶³ ovdje je izgradio jednu od svojih rezidencija – Kraljevski Dvorac, i utemeljio je prvi čvrsti most koji je povezivao ulicu Mostowu s istočnom stranom Visle.⁶⁴ Nove i pregrađene *kamienice* zadobile su renesansni stil.⁶⁵

Godine 1611. dogodio se najvažniji trenutak za grad Varšavu – Zygmunt III Waza⁶⁶ seli kraljevsku rezidenciju iz Krakova u Varšavu, zbog čega se magnati i šljahta⁶⁷ trajno naseljavaju izvan zidina.⁶⁸

Na samom početku 17. stoljeća događa se nekoliko katastrofa u Starom Gradu, od uragana, sante leda na rijeci u proljeće, do velikog požara.⁶⁹ Stari Grad svoje gubitke podiže iz pepela u baroknom stilu, *kamienice* su sada trokrilne, promijenjenih oblika zabata, pri čemu je vrh krova u ravnini ulice, a pročelja su obojana šarolikom žbukom, prošaranom zidnim i krovnim vijencima, bogato ornamentiranim.⁷⁰ U to doba podignuta je isusovačka crkva pokraj katedrale sv. Ivana, a obrambene zidine su proširene u drugoj polovini 17. stoljeća.⁷¹ Godine 1644. Władysław IV, sin Zygmunta III, podiže ocu spomenik, stup s njegovim kipom, prvi javni spomenik u gradu.⁷²

Nakon švedske opsade 1655. godine Stari Grad je pretrpio ozbiljna oštećenja.⁷³ Do druge polovice 17. stoljeća veći dio je obnovljen, a obrana se pojačala tzv. Lubomirskim rovovima koji su bili dugački 12km i obuhvatili su cijelu Varšavu.⁷⁴

Do kraja stoljeća gospodarski život polako se seli izvan Starog Grada, čemu je dijelom razlog opadanje varšavskog obrta zbog srednjovjekovne organizacije cehova.⁷⁵ Tako je Stari Grad ušao u 18. stoljeće kao margina varšavskog života.⁷⁶ Dolazilo je i do urbanističkih promjena. Obrambeni zidovi Starog Grada su uklonjeni, a stara ulazna, tzv. Krakovska vrata, razrušena su, kao i građevine koje su okruživale vrata, stvorivši tako današnji trg »plac Zamkowy«.⁷⁷

⁶³ Sin Zygmunta Starog i Bone Sforze, živio je od 1520. do 1572. godine. Za vrijeme njegove vladavine nastaje Poljsko-Litvanska Unija koja traje do 1795. godine, kada se njen teritorij dijele Carska Rusija, Pruska i Habsburška Monarhija.

⁶⁴ Wiesław Głębocki, Karol Móraski, *Warszawa, Stare Miasto*, 1978., str. 9.

⁶⁵ Isto

⁶⁶ Unuk Zygmunta Starog, živio je od 1566. do 1632. godine. Bio je poljski kralj, veliki knez Litve i kralj Švedske. Za vrijeme njegove vladavine Unija je zauzimala najveću površinu u svojoj povijesti.

⁶⁷ poljska aristokracija

⁶⁸ Wiesław Głębocki, Karol Móraski, *Warszawa, Stare Miasto*, 1978., str. 9-10.

⁶⁹ Isto

⁷⁰ Isto

⁷¹ Isto

⁷² Isto, str. 11.

⁷³ Isto

⁷⁴ Isto, str. 12.

⁷⁵ Isto, str. 12-13.

⁷⁶ Isto, str. 13.

⁷⁷ Isto

Vijećnica je također uklonjena⁷⁸ jer više nije mogla služiti gradskoj administraciji zbog premalog kapaciteta naspram rastućih potreba grada. Starogradske *kamienice*, prenaseljene siromašnim trgovcima, polako su propadale.⁷⁹ A na kraju 18. stoljeća cjelokupni teritorij Poljske države podijeljen je između Carske Rusije, Pruske i Habsburške Monarhije. Naredno stoljeće obilježeno je krvlju prosvjednika na pločnicima Starog grada.⁸⁰

Tijekom tog razdoblja, točnije 1906. godine, osnovano je Društvo za brigu o povijesnim spomenicima (Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, dalje u tekstu TOnZP) i među prvim projektima našle su se *kamienice* Starog Grada.⁸¹ Društvo je otkupilo *kamienicu* Baryczków u kojoj su i smjestili svoju instituciju. Ovo je privuklo pažnju varšavskih boema koji su počeli češće boraviti na Starom gradu⁸², vraćajući tako život u degradiranu sredinu. Također, i Ljubitelji Starog Grada su počeli kupovati *kamienice* te su one s pijetatom restaurirane i polikromija im je vraćena.⁸³ Godine 1938. otvoren je Muzej Stare Varšave gdje se počelo sabirati predmete, a sljedeće godine počelo se s planiranjem rekonstruiranja obrambenih zidina Starog Grada, no te planove prekinuo je rat.⁸⁴

Gotovo cijeli Stari Grad bio je uništen (čak 90%) (slika 28) i kako naglašavaju Głębocki i Móraski, „[s]tarogradska četvrt gotovo pa je prestala postojati.“⁸⁵

⁷⁸ Isto

⁷⁹ Isto

⁸⁰ Isto

⁸¹ Isto, str. 14.

⁸² Isto

⁸³ Isto

⁸⁴ Isto

⁸⁵ Isto, str. 15.

3. ZAŠTITA SPOMENIKA U POLJSKOJ

Jan Pruszyński definirao je zaštitu spomenika kao „svako djelovanje koje štiti materijalne dokumente naše kulture od uništenja, štete, devastacije, krađe ili izvoza. Zaštita također obuhvaća i stvaranje uvjeta trajnog očuvanja, izvlačenja umjetničkih vrijednosti i ispravnog korištenja tih spomenika koji su očuvali svoju unutrašnju funkciju. Konačno, zaštita spomenika uključuje i preciziranje uvjeta planiranja, financiranja i izvođenja“⁸⁶.

Konzerviranje je definirano kao „svjesna težnja za očuvanjem spomenika u stanju u kojem je zatečen s obzirom na povijesnu i umjetničku vrijednost“⁸⁷ „U konzervatorsko djelovanje ne ulaze nikakve promjene, poboljšanja ili dopune.“⁸⁸

Restauriranje, „do određenog stupnja poistovjećeno s konzerviranjem“⁸⁹, definira se u užem smislu kao „vraćanje cjelovitosti spomenika ili pojedinačnog dijela u prijašnje (ne nužno prvotno) stanje, a u širem (...) [kao] poboljšanje“⁹⁰, koja se veže za stil u kojem je spomenik bio izgrađen.“⁹¹ Rekonstruiranje se definira kao „rekonstruiranje cjelovitosti [spomenika] pri čemu se samo jedan veći ili manji dio očuvao u izvorniku.“⁹²

3.1 Povijesni okvir do Prvoga svjetskog rata

Briga za spomenike u Poljskoj, kao i u mnogim državama, započinje u 19. stoljeću, pri čemu u Poljskoj ona zahvaća karakter restauriranja tzv. *narodnih spomenika*.⁹³ Između 18. i 19. stoljeća zapažamo velik interes za povijest, koji traje sve do kraja 19. stoljeća, tj. do pojave secesije, a na početku 20. stoljeća pojavljuju se nove konzervatorske ideje.⁹⁴

Sklop na krakovskom Vavelu dobio je najviše pozornosti (kako zbog političke situacije u Galiciji Habsburške Monarhije, tako i zbog povijesne vrijednosti samog spomenika)⁹⁵, i program s početka 19. stoljeća može se opisati kao „romantičarsko restauriranje

⁸⁶ Jan Pruszyński, *Ochrona Zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980., str. 8.

⁸⁷ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975., str. 9.

⁸⁸ Jan Pruszyński, *Ochrona Zabytków w Polsce*, 1980., str. 30.

⁸⁹ Isto, str. 30.

⁹⁰ Poljski *przebudowa* u značenju preuređenje, reorganizacija, poboljšanje. Usp. Milan Moguš, Neda Pintarić, *Poljsko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga, 2002., str. 676.

⁹¹ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 9.

⁹² Jan Pruszyński, *Ochrona Zabytków w Polsce*, 1980., str. 30.

⁹³ Isto, str. 10. Ovdje treba napomenuti da je teritorij Poljske u ovom razdoblju bio podijeljen između Ruskog carstva, Pruske i Habsburške Monarhije.

⁹⁴ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 10

⁹⁵ Usp. Bohdan Rymaszewski, »Kraków i Galicja jako kolebka polskiej ochrony zabytków«, u: Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków. Refleksje z lat 1918-2002*, Varšava, 2002. str. 11-13.

spomenika.⁹⁶ „U četrdesetim godinama pojam „narodni *pamiętek*“ zamjenjuje tumačenje „zabytek“⁹⁷ prošlosti“, „zabytek arhitekture“. U toj promjeni terminologije izražava se prenošenje središta ravnoteže sa subjektivnog osjećaja „*pamiętek*“ na objektivno postojanje *zabytek*.⁹⁸ U praksi se to vidjelo na restauriranju oltara Veita Stoša u krakovskoj bazilici sv. Marije na Vavelu s novim voditeljem Piotrom Michałowskim 1852. godine koji svoje prethodnike komentira na ovaj način: „Što je ostalo od dlijeta velikog umjetnika, to treba netaknuto sačuvati jer ni golemi dar Michała Anioła nije uvijek bio uspješan u njegovu restauriranju. Zato u muzejima čuvaju kipove bez nosova i ruku, a vrijeme otkriva skulpture s debelim, gustim premazom – nikome neće pasti na pamet da te spomenike obnavlja, okreće ili lašti.“⁹⁹

Drugačija je situacija bila u ruskom dijelu podijeljene Poljske (tzv. Kongresna Poljska), gdje nije bilo nikakvih konzervatorskih udruga. Nakon Studenačkog ustanka¹⁰⁰ zatvoreno je Varšavsko Sveučilište¹⁰¹, kao i mnogobrojne druge ustanove poput Društva prijatelja znanosti (prva takva organizacija na Poljskom području).¹⁰² Kazimierz Stronczyński uspio je provesti inventarizaciju na području Kongresne Poljske sredinom 19. stoljeća.¹⁰³ Jedinu koji je uspio dobiti marginalne restauratorske poslove bio je magistar inženjer građevinarstva i teoretičar arhitekture Adam Idźkowski. Projektirao je restauriranje Kraljevskog Dvorca i Trga »Plac Zamkowy« sredinom 19. stoljeća (slika 2). „U tom projektu (...) nema uopće nikakvog konzervatorskog programa.“¹⁰⁴ Idźkowski nije gledao na restauriranje kao na vraćanje davne forme spomenika, ni kao očuvanje djela u zatečenom stanju¹⁰⁵, već mu je jedino bila bitna „trajnost i daljnja egzistencija.“¹⁰⁶ Katedralu sv. Ivana u Varšavi restaurirao je u prvoj polovici 19. stoljeća (slika 3, 4 i 5). Njzinu „spomeničku vrijednost [vidio je] (...) u povijesnim događanjima vezanim za crkvu, a ne u njejoj umjetničkoj formi. Mazovjetska gotika bila je za arhitekta koji se školovao u Italiji previše surova i primitivna, stoga ju je htio

⁹⁶ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 78-79.

⁹⁷ Oba poljska pojma imaju značenje spomenika, dok *pamiętek* u ženskom rodu znači i uspomena, suvenir. Usp. Milan Moguš, Neda Pintarić, *Poljsko-hrvatski rječnik*, 2002., str. 578.

⁹⁸ Isto, str. 87.; također Jan Pruszyński, »Definicje i zakres ochrony, 1. Dobro kultury, zabytek, pomnik«, u: Jan Pruszyński, *Ochrona Zabytków w Polsce*, 1980., str. 15.

⁹⁹ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 107.

¹⁰⁰ Ustanak protiv Carske Rusije koji je započeo u noći krajem studenog 1830. godine. Jedan od najznačajnijih događaja u poljskoj povijesti. Usp. Damir Agičić: »Studenački ustanak«, u: Damir Agičić, *Podijeljena Poljska. 1772.-1918.*, Zagreb: Srednja Europa, 2004. str. 46-55,

¹⁰¹ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 125.

¹⁰² Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, 2002., str. 8.

¹⁰³ Isto, str. 9.-10.

¹⁰⁴ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 73.

¹⁰⁵ Usp. Isto

¹⁰⁶ Isto, str. 78.

preoblikovati.¹⁰⁷ „Kako bi dovršio zamišljeni projekt nadahnuće je crpio iz srednjovjekovne engleske arhitekture koju je obradio sukladno vlastitom osjećaju.“¹⁰⁸

Pravi restauratorski val koji je dosegao vrhunac u polovini i trećoj četvrtini 19. stoljeća u Zapadnoj Europi došao je u Poljsku kasnije, nakon 1880. godine „doživjevši vrhunac na prijelomu stoljeća – u razdoblju, kad se stvara program „nove umjetnosti.“¹⁰⁹ „Uz umjetnički i neoromantičarski pravac u zaštiti spomenika, već od 1895. godine pojavljuje se pravac koji bi se mogao opisati kao znanstven i analitičan, tretirajući spomenik kao dokument koji se preparira i eksponira. Često obje tendencije postoje ravnopravno – ovisno o karakteru spomenika i programu korištenja – u radu jednog arhitekta-konzervatora.“¹¹⁰ Zbog slabljenja centralizacije i represije¹¹¹, mnogobrojne katedrale se restauriraju, a započinju i radovi na Kraljevskom Dvorcu u Varšavi.¹¹² Kako je već rečeno, godine 1906. u Varšavi je osnovano Društvo za brigu o povijesnim spomenicima (TOnZP).¹¹³ „Pod pojmom povijesnog restauriranja uzimaju se sad u obzir sve etape u povijesti spomenika“, a „događa se i rehabilitacija baroka.“¹¹⁴ Nove konzervatorske ideje najjednostavnije je predočio Ludwik Purzet u kritici restauriranja katedrale na krakovskom Vavelu: „restauriranje mora biti samo konzervatorsko, ne smije se provoditi nikakva stilizacija, a ono što se dodaje mora biti otvoreno modernističko. Vrijeme prekriva svojom patinom umjetnička djela (...) [poštovanje patine] nije bolesni romantizam – to je jednostavno poštovanje povjesničara i umjetnika prema autentičnosti izvornika.“¹¹⁵ Najveći prostor za diskusiju otvara Društvo za brigu o povijesnim spomenicima pa je tako 1909. godine donesena odluka u kojoj se „preferira konzerviranje, ali dopušta se i ograničeno, znanstveno zasnovano i nadzirano restauriranje.“¹¹⁶ Jedno od donesenih pravila je i „čišćenje do 'sirovog' kamena i opeke“¹¹⁷, što podrazumijeva potpuno skidanje naslaga boje. Takav način tretiranja površine, iako pogrešan, zadržao se u praksi i nakon Drugoga svjetskog rata.¹¹⁸

¹⁰⁷ Isto, str. 70.

¹⁰⁸ Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, 2002., str. 10.

¹⁰⁹ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 189.

¹¹⁰ Isto, str. 251.

¹¹¹ Usp. Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, 2002., str. 10.

¹¹² Usp. Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 189.

¹¹³ Isto, str. 190.

¹¹⁴ Isto

¹¹⁵ Isto, str. 207.

¹¹⁶ Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, 2002., str. 16.

¹¹⁷ Isto

¹¹⁸ Isto

3.2 Povijesni okvir do Drugoga svjetskog rata

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata Društvo za brigu o povijesnim spomenicima TOnZP objavljuje 1915. godine uputu *Odbudowa zabytków architektury* (koju je uredio arhitekt-konzervator Jarosław Wojciechowski) za sve konzervatore u kojoj stoji: „danas (...) ne trebamo samo konzervirati, već i rekonstruirati. Kao bajkoviti feniks ponovno će se roditi iz pepela spaljena sela i gradovi, rekonstruirat će se kolibe i palače, škole i crkve, a s njima i spomenici arhitekture, ako njihovu ruševnost nije uzrokovalo vrijeme, nego nagla katastrofa, ne samo da mogu, već moraju biti rekonstruirani; rekonstruiranje se provodi uvijek kada zadovoljava sve preduvjete.“¹¹⁹ Započete su i razne akcije inventarizacije, kao i spašavanje pokretne baštine na koju se gledalo kao na „domoljubnu obvezu.“¹²⁰

Nakon 1918. godine Poljska ponovno, nakon više od stotinu godina, postaje samostalna država. Rekonstruiranje razrušenih spomenika poprima nacionalni karakter jer su se svi spomenici prije restaurirali u okviru tzv. prisilne germanizacije ili rusifikacije.¹²¹ Stoga bismo mogli reći da se spomenici dijele na one koji su vrijedni sjećanja i one koje treba izbrisati iz svijesti. Nije se ovdje radilo samo o zapuštanju određenih spomenika, nego i o brisanju tragova tih razdoblja na njima kao što je slučaj s micanjem boje, koja je rezultat ruskih carskih naloga.¹²² Tako se na primjer pročelje zasnovano na tonu boje oker koja se veže za stil Romanova, nalazila često na poljskim spomenicima poput Varšavskoga Kraljevskog Dvorca na kojem ta boja nije restaurirana poslije Prvoga svjetskog rata, dok se njezin odjek mogao pronaći u rekonstruiranju Dvorca iz 1970-ih.¹²³ Od problema s kojim se struka susrela tijekom međuraća bila je nedovoljna inventarizacija (pogotovo teritorij Poljske pod ruskom vladavinom)¹²⁴ i nedostatak konzervatora, pa su mnoga manja mjesta vlastitim naporima i znanjem restaurirala spomenike.¹²⁵

U prvim godinama nakon svršetka Prvoga svjetskog rata obavljaju se radovi na Kraljevskom Dvorcu u Varšavi (slika 6). Kako je već rečeno, u međuraću se velika pažnja pridaje spomenicima od nacionalnog značenja, što je rezidencija poljskog predsjednika zasigurno bila.¹²⁶ Tim radovima upravljao je arhitekt Kazimierz Skórewicz i bili su uglavnom

¹¹⁹ Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, 1975., str. 261.

¹²⁰ Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, 2002., str. 18.

¹²¹ Isto, 2002., str. 27.

¹²² Isto, str. 29.

¹²³ Isto, str. 29.-30.

¹²⁴ Isto, str. 32.

¹²⁵ Isto

¹²⁶ Isto, str. 47.

konsolidacijski.¹²⁷ Nedugo zatim zamjenjuje ga arhitekt Adolf Szyszko-Bohusz koji je isto tako radio na Vavelu, gdje mu je glavni zadatak bio vraćanje reprezentativnog „značenja i ugleda“ Krakovskog dvorca, pogotovo u unutrašnjosti koja je u potpunosti izgubila izgled rezidencije monarha jer je korištena kao austrijska vojarna.¹²⁸ Nakon Drugoga svjetskog rata program „vraćanja ugleda“ Kraljevskom Dvorcu u Varšavi je nastavljen.¹²⁹

Velika važnost počinje se pridavati starogradskim jezgrama i njihovo očuvanje zakonski je bilo regulirano. Ta važnost manifestira se u očuvanju njihove povijesne vizure, zbog čega pročelja građevina postaju jedini kriteriji vrijednosti, dok se pak u potpunosti zapostavlja jedinstveni karakter svake građevine kao i njezina unutrašnjost. Takvo stajalište proizlazilo je iz neznanja o tretiranju stambenih spomenika.¹³⁰ Nekoliko godina nakon kraja Prvoga svjetskog rata TOnZP započinje projekt vraćanja polikromije pročelja na Glavnom Trgu Staroga Grada u Varšavi, što je predstavljalo prvi i jedini projekt na toj razini u razdoblju međuraća u Poljskoj.¹³¹ „Dovedeno je nužno i stoga korisno zanimanje za tu gradsku četvrt u kojoj je već neko vrijeme vladala pauperizacija pojedinačnih kuća kao i nemar prema nekretninama i njihova stupnjevita degradacija“¹³². Jan Zachwatowicz je na kongresu poljskih urbanista 1938. godine ukazao na nužnost planiranja starogradskih sredina u sklopu cijelog urbanističkog plana.¹³³

Godine 1938. započinje i vraćanje dijelova obrambenih zidina u gradski krajolik, projekt u okviru Gradskoga Povjerenstva za zaštitu spomenika Varšave. Započinje ga Zachwatowicz pod vodstvom povjesničara umjetnosti Stanisława Lorentza i pod pokroviteljstvom gradonačelnika Stefana Starzyńskiego. „Tada je uklonjen dio nadogradnji i žbuka, što je omogućilo izlaganje velikog dijela obrambenih zidina i kule. Nakon rušenja iskopani su i temelji Barbakana i vraćen je dio jarka i prostora između zidina.“¹³⁴

¹²⁷ Isto

¹²⁸ Isto

¹²⁹ Isto, str. 48.

¹³⁰ Isto, str. 36.

¹³¹ Isto, str. 41.

¹³² Isto

¹³³ Isto, str. 39.

¹³⁴ Isto, str. 49.

3.3 Jan Zachwatowicz

Jedan od najvažnijih ljudi konzervatorske struke u Poljskoj bio je Jan Zachwatowicz. Rođen je 4. ožujka 1900. u Gieczyni pokraj Sankt-Peterburga.¹³⁵ Godine 1930. završava studij arhitekture na Varšavskom Tehničkom Sveučilištu. Nakon svršetka studija ostao je raditi na Odjelu za arhitekturu Poljske i pod utjecajem voditelja odjela Oskara Sosnowskog pobudio zanimanje za povijest arhitekture i zaštitu povijesnih spomenika.¹³⁶ Godinu dana nakon svršetka studija počeo je surađivati s povjesničarom umjetnosti Michałom Walickim i zbog te suradnje glavni predmet Zachwatowiczevih nezavisnih istraživanja postala je srednjovjekovna arhitektura. Godine 1936. doktorirao je na temu „Tvrđava Zamość. Evolucija fortifikacije“ te je postao izvanredni profesor na Sveučilištu. Između 1936. i 1938. godine provodio je istraživanja koja je zatražio gradonačelnik Varšave Stefan Starzyński, na otkrivanju, zaštiti i djelomičnoj rekonstrukciji obrambenih zidina Starog Grada. Dana 10. kolovoza 1938. obrambene zidine su predstavljene javnosti, a iste je godine u suradnji sa Stanisławom Hempelom adaptirao tri kuće na Glavnom Trgu Starog Grada za Muzej Stare Varšave. Na početku Drugoga svjetskog rata Oskar Sosnowski je poginuo u nacističkoj paljbi u dvorištu Odjela za arhitekturu Poljske. Nedugo zatim Zachwatowicz je postao voditelj Odjela i započeo, kao i Sosnowski, spašavanje poljske kulturne baštine od uništenja. (Sosnowski je naime zaslužan za spas povećeg broja inventara Odjela za arhitekturu koji je poslije korišten pri rekonstrukciji Starog Grada). Nacisti su nedugo nakon okupacije zatvorili Sveučilište i Zachwatowicz je tada počeo sudjelovati u tajnim predavanjima za studente arhitekture i povijesti umjetnosti. Također, tijekom okupacije je za Poljsku vladu u inozemstvu radio inventarizaciju izgubljene kulturne baštine. Sa Stanisławom Lorentzom, koji je prije okupacije bio voditelj Kraljevskog Dvorca, u jesen 1939. je spašavao fragmente unutrašnjih dekoracija Dvorca kojeg su nacisti odlučili dići u zrak. Godine 1943. završio je postdoktorski studij, a rad na temu „Rotunda Mieszka I u Gniezdu“ izašao je tek poslije rata. Tijekom Varšavskog ustanka sudjelovao je u akciji spašavanja različitih predmeta umjetničke vrijednosti. U to vrijeme nalazio se s Lorentzom i skupa su započeli projekt spašavanja varšavskih predmeta od kulturne važnosti, tzv. Pruszków projekt. Tako je na početku studenog 1944. putovao od Podkowie Leśne (gdje je u to vrijeme prebivao) do Varšave nekoliko puta kako bi spasio te predmete iz riznica i inventara različitih ustanova kao i iz privatnih zbirki. Ovo je naravno imalo veliki utjecaj tijekom rekonstrukcije varšavskih

¹³⁵ Usp. (ur.) Małgorzata Pleskaczyńska, Piotr Majewski, *Jan Zachwaowicz. 1900-1983. Architect*, Varšava: Royal Castle in Warsaw, 2013., str. 127.

¹³⁶ Usp. Isto, str. 128.

povijesnih građevina. Spominjući rekonstruiranje, u prosincu 1944. godine Zachwatowicz se sastao s arhitektom Piotrom Biegańskim i drugima te na tom sastanku pripremio početne nacрте.

Nakon svršetka rata Zachwatowicz je postao Glavni konzervator spomenika u Upravi za muzeje i zaštitu spomenik. Na tom je mjestu ostao do 1957. godine.¹³⁷ Uloga Glavnog konzervatora uključivala je rad na zaštiti spomenika u Poljskoj i organizaciju radova za očuvanje i rekonstruiranje povijesnih spomenika diljem zemlje.¹³⁸ Između ostalog, postao je voditelj Odjela za spomeničku arhitekturu 1945. godine, a dvije godine kasnije na tom mjestu ga je zamijenio Biegański, u isto vrijeme kad se i Odjel preimenuje u Konzervatorski ured Glavnoga grada Varšave.¹³⁹ Te godine Zachwatowicz postaje i član Vijeća za zaštitu borbe i mučeništva (*Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa*, dalje u tekstu ROPWiM), kao i predsjedatelj Povjerenstva za konzerviranje i planiranje koje je pridonijelo osnivanju i održavanju muzeja na područjima bivših nacističkih koncentracijskih logora, poput muzeja na području logora Oświęcim-Brzezinka (poznatijeg kao Auschwitz-Birkenau).¹⁴⁰ Na konferenciji u Haagu 1954. godine osmislio je oznaku za spomenike kulture koja je građevine trebala štiti od bombardiranja, a vremenom je postala međunarodna oznaka za spomenike kulture.¹⁴¹ Punopravni član Poljske Akademije znanosti postao je 1958. godine. Nakon dovršetka rada na katedrali sv. Ivana u Varšavi prema njegovom projektu, 1960. godine nadbiskup Stanisław Wyszyński imenovao ga je članom Vijeća primasa za obnovu crkava Varšave (*Rada Prymasowska Odbudowy Kościołów Warszawy*).¹⁴² Godinu dana potom postao je počasni član Kraljevskog instituta britanskih arhitekata RIBA.¹⁴³ Bio je i član Poljskog nacionalnog odbora ICOMOS-a, kojim je predsjedao Lorentz. Do smrti 1983. godine sudjelovao je na raznim konferencijama, napisao je mnoge knjige o arhitekturi Poljske, dobio pozamašan broj nagrada, a jedan od posljednjih projekta na kojem je radio bio je Kraljevski Dvorac u Varšavi. Zachwatowiczев život, kao i njegova načela, u mnogo čemu ilustriraju konzervatorsku struku u Poljskoj.

¹³⁷ Usp. Isto, str. 136.

¹³⁸ Usp. Isto, str. 136.

¹³⁹ Usp. Isto, str. 137.

¹⁴⁰ Usp. Isto, str. 138.

¹⁴¹ Usp. Isto, str. 140.

¹⁴² Usp. Isto, str. 142.

¹⁴³ Usp. Isto

3.4 Povijesni okvir nakon Drugoga svjetskog rata

Kako su konzervatori već tijekom rata počeli raditi planove za rekonstruiranje spomenika, tako su se nakon rata borili kako bi ti planovi prevagnuli nad planovima za potpunu preinaku povijesnih prostora. Naime, nakon Drugoga svjetskog rata u cijeloj konzervatorskoj struci odvijale su se rasprave o tome kako postupati s ruševinama. Odras novih konzervatorskih smjernica pokazuje i nastanak Vijeća za zaštitu borbe i mučeništva ROPWiM 1947. godine, koje se bavilo pitanjima mjesta pamćenja, poput groblja vojnika i koncentracijskih logora.¹⁴⁴ Ta mjesta uglavnom su komemorirana dok je većina logora pretvorena u muzeje, a u primjeru varšavskog Piwiaka, ruševina logora samo je konsolidirana i ostavljena u znak sjećanja.¹⁴⁵

Borbu za rekonstruiranje prvenstveno je vodio jak emocionalni naboj koji je vidljiv u govoru Zachwatowicza 1945. godine na kongresu Udruge povjesničara umjetnosti u Nieborovu, kad je rekao da „nismo u mogućnosti pomiriti se s uništenjem naših spomenika [pa] ćemo ih rekonstruirati, [...] kako bismo pokazali budućim naraštajima, možda ne autentičan, onda barem vjeran oblik tih spomenika, koji živi u našem pamćenju i dostupan je u materijalima.“¹⁴⁶ Zachwatowicz je zahtijevao ponovno podizanje iz pepela cijelih gradskih četvrti u njihovu povijesnom ruhu, od kojih je najuspješnije izveden Stari Grad u Varšavi, od milja zvan *Starówka*, pogotovo ako se uzmu u obzir slični projekti rekonstruiranja gradskih četvrti u drugim gradovima, poput Gdanjska, Poznania i Wrocława.¹⁴⁷ Argumenti onih koji su zagovarali preinaku, uglavnom su se oslanjali na nekom obliku modernizacije, vodeći se idejom da su povijesni oblici pokazatelj zastarjelosti. Tako je bilo u slučaju jednog inženjera koji je Bierutu napisao pismo u kojem tvrdi da prošlost „nije bila ni previše lijepa, ni previše vesela“ i da obožavateljima „starih spomenika ostaje Krakov, a Varšava bi trebala biti grad budućnosti, prvi u Europi [...]“¹⁴⁸ Drugi su pak zagovarali neku vrstu komemoriranja, koje će stajati kao svjedočanstvo strahotama pa je tako jedan od vodećih povjesničara kulture, Kazimierz Wyka, predložio da se u Varšavi podigne piramida od krša koji je ostao nakon razaranja kako bi vječno podsjećala na „hitlerovsko barbarstvo.“¹⁴⁹ Takva stajališta povjesničar umjetnosti Michał Walicki opisao je kao „loše shvaćenu ljubav.“¹⁵⁰ Rymaszewski nastavak ove rasprave vidi u govoru Zachwatowicza na zasjedanju Biroa za obnovu Glavnog

¹⁴⁴ Usp. Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Varšava: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2005., str. 141.

¹⁴⁵ Usp. Isto, str. 142.

¹⁴⁶ Isto, str. 102.

¹⁴⁷ Usp. Isto

¹⁴⁸ Isto, str. 104.

¹⁴⁹ Isto, str. 105.

¹⁵⁰ Isto

grada 1946. godine, na kojem je izjavio da se „[n]a terenu današnje Varšave stroga konzervatorska pravila ne mogu primijeniti. [...] Nije moguće ostaviti spomenike u trenutačnom stanju. Ruševine se uvijek vežu za borbu prirode s djelima ljudskih ruku. U trenutku kada se građevina prestane koristiti, čovjekova borba za njegovo djelo prestaje, zelenilo je dokaz pobjede prirode. [...] Nema mnogo djela visoke plastičnosti u Varšavi. Ponekad je sva vrijednost tih spomenika u njihovom udjelu i tragovima koje su ostavili u gradnji narodnog lica.“¹⁵¹ I upravo je taj posljednji argument prevagnuo u raspravi.¹⁵² „Obična događanja u glavnom gradu imaju odjeka u cijeloj državi“, što naravno pronalazi i odjek u konzervatorskim idejama.¹⁵³ Taj odnos reflektira i centralistički ustroj države, koji je u prvim godinama nakon rata bio još izraženiji zbog činjenice da su se i glavne ustanove za konzerviranje nalazile u glavnom gradu.¹⁵⁴ Isto tako, Varšava je bila glavni prioritet nakon rata, što je štetilo ostalim sredinama, kao u primjeru gotičkih opeka koje su dovezene iz Wrocława za rekonstruiranje Staroga Grada u Varšavi.¹⁵⁵

Nositelji novih konzervatorskih ideja bili su svjesni nemogućnosti stvaranja faksimilskih rekonstrukcija jer su uzimali u obzir nužnost autorove invencije kao i suvremene potrebe i osjećaje.¹⁵⁶ Projekt koji je najbliži faksimilskom rekonstruiranju je upravo Stari Grad u Varšavi i treba napomenuti da to i dalje nije primjer faksimilskog rekonstruiranja jer projekt nije vratio povijesno stanje četvrti u pravom smislu tog značenja, već je to „adaptacija kuća rekonstruiranih u povijesnom obliku.“¹⁵⁷ Ovu različitost kod rekonstruiranja povijesnih spomenika unutar Narodne Republike Poljske ovisila je i o samoj gradskoj upravi. Dok je na početku bila veća državna centralizacija, tj. financijska ulaganja bila su koncentrirana većinom u Varšavi, kako bi se glavni grad što brže obnovio i primio potrebne ustanove i ekonomsku snagu za obnašanje te funkcije, kasnije je centralizacija u obnovi zemlje popustila i skoro svaki grad je mogao nadgledati rekonstruiranje svojih spomenika.¹⁵⁸ U pedesetim godinama 20. stoljeća skoro u potpunosti prestaje rekonstruiranje starogradskih sredina u cijelosti, što nije isključivalo pojedinačne građevine, ili njihove dijelove, kako je to bio slučaj u katedrali u Gnieznu koja je šezdesetih godina dobila novu gotičku unutrašnjost.¹⁵⁹ Također

¹⁵¹ Isto

¹⁵² Usp. Isto

¹⁵³ Usp. Isto, str. 106.

¹⁵⁴ Usp. Isto

¹⁵⁵ Jan Górski, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, 1988., str. 117.

¹⁵⁶ Usp. Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, 2005., str. 106.

¹⁵⁷ Usp. Isto, str. 106.

¹⁵⁸ Usp. Isto, str. 106-110.

¹⁵⁹ Usp. Isto, „, str. 117.

se provodilo i restauriranje na pročeljima određenih građevina u povijesnim sredinama, čak i nakon donošenja *Mletačke povelje* 1964. godine.¹⁶⁰ Naspram tih nekoliko primjera, u ostalim gradovima urušene starogradske sredine ponovno su sagrađene u stilu suvremene arhitekture, gdje su se samo mreže ulica sačuvale i pokoji ostatak gotičke utvrde, ili zidovi crkvi i vijećnice.¹⁶¹ Norme za gradnju tih novih građevina nisu se prilagođavale pa su neke od njih dosežale i do 11 katova.¹⁶² To je dakako narušilo sliku tih gradova, što je i vidljivo u primjeru Kołobrzega (slika 7), Ślupskog, Nidzice, Pasłęka, i drugih.¹⁶³ To je naišlo na kritike i dovelo do određenih kompromisa koji se vide u svojevrsnim interpolacijama, tj. unošenjem suvremene arhitekture u povijesne sredine, ali s njihovim adaptiranjem u povijesnu sredinu, od kojih je jedan primjer Stari Grad u Malborku.¹⁶⁴ Zbog financijskih sredstava, neke gradske povijesne sredine nisu dobile pozornost koju su zaslužile sve do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća, kada su napokon izgrađene u suvremenom stilu, ali s povijesnom reminiscencijom; što je uključivalo njihovu gradnju na starim, srednjovjekovnim podrumima, pokušao se ponoviti oblik starih građevina, kao što su i detalji novogradnji bili inspirirani poviješću, kako ne bi odstupale od gradske slike. Takve primjere nalazimo u Elblągu, Szczecinu, konačno i u Kołobrzegu.¹⁶⁵ Na primjeru Nidzice (slika 8), na čijem starogradskom prostoru je također iznikla novogradnja, u tim istim osamdesetim godinama pokušalo se raščlaniti njihova pročelja pomoću slikarskih dekoracija, što je izazvalo izvrstan efekt.¹⁶⁶ Postoje još različiti primjeri kako se gradskim sredinama pokušalo vratiti njihov povijesni izgled.¹⁶⁷

¹⁶⁰ Usp. Isto, .., str. 118.

¹⁶¹ Usp. Isto, str. 113.

¹⁶² Usp. Isto

¹⁶³ Usp. Isto, str. 112.

¹⁶⁴ Usp. Isto, str. 114-115.

¹⁶⁵ Usp. Isto, str. 116.

¹⁶⁶ Usp. Isto, .., str. 117.

¹⁶⁷ Usp. Isto

4. REKONSTRUIRANJE STAROGA GRADA

4.1 Politički i društveni poticaji

Stari Grad je obnavljan nekoliko puta tijekom povijesti, kako nakon velikih požara, tako i nakon Drugoga svjetskog rata, i pri tome pronalazimo „te iste životne nagone koji su nagnali na popunjavanje rupa u potpuno živom organizmu grada. Promijenila se jedino metoda vraćanja prostornog oblika grada koji se nepromjenjivo nalazio na temelju svojeg prvotnog položaja.“¹⁶⁸ Kako je Józef Sigalin poetski izrekao: „*Kamienice* Starog Grada [nakon Drugoga svjetskog rata] nisu imale zidove, ali su imale svoju povijest.“¹⁶⁹

Jan Górski razloge za rekonstruiranje pronalazi u tome da „se to, što je uništeno, rekonstruirati, vraćajući time svjedočanstva kulturne baštine.“¹⁷⁰ Górski dalje izlaže tezu da su stanovnici Staroga Grada drugačiji od ostalih Varšavljana jer dok su ostali, vrativši se nakon rata, čeznuli za prijeratnom Varšavom, stanovnici Staroga Grada čeznuli su za nekoć slavnom varšavskom četvrti koja je bila zapuštena od 19. stoljeća.¹⁷¹ Već je u ožujku 1945. Jan Zachwatowicz na konferenciji kod Bolesława Bieruta predstavio sve što je dotad napravljeno kako bi rekonstruiranje započelo, što se nedugo zatim i dogodilo pod vodstvom Władysława Tomaszewskog na području Staroga Grada.¹⁷² Suradnja političkog sektora i struke odvijala se tako da su političke odluke otvarale organizacijske mogućnosti, ali je u početnim godinama, zbog oskudnih financija, struka pokazivala neizmjernu odlučnost u djelovanju i izvršavanju konsolidacijskih i inventarizacijskih radova.¹⁷³ Također je ova suradnja omogućavala režimu izvjesno određivanje nekih parametara unutar rekonstruiranja, poput unutrašnjosti građevina. Važan aspekt rekonstruiranja Staroga Grada bila je i javnost i njezino mišljenje.¹⁷⁴ Novine „*Życie Warszawy*“ na dan otvaranja pristupa Starom Gradu ovako opisuju angažiranost društva: „Prije današnjeg dana, tjednima prije, Varšavljeni su nasrtali na Stari Grad, na Glavni Trg, na Piwnu, [nabrojene su i ostale ulice]. Smetali su radnicima, vukli su se među skelama, ispitivali meštre, diskutirali, prepirali se. [...] A kada su na skele izašli kipari i slikari [...] ljudi

¹⁶⁸ Piotr Biegański, »Koncepcja odbudowy, wytyczne i nadzór konserwatorski nad realizacją odbudowy Starego Miasta«, 1982., u: *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982., str. 22.

¹⁶⁹ Józef Sigalin, *Warszawa 1944-1980. Z archiwum architekta* (II), Varšava: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986., str. 317.

¹⁷⁰ Jan Górski, »Polityczne i społeczne motywacje odbudowy Dzielnicy Starego Miasta«, u: *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982., str. 7.

¹⁷¹ Usp. Isto

¹⁷² Usp. Isto, str. 11.

¹⁷³ Usp. Isto

¹⁷⁴ Usp. Isto, str. 14.

su se skupljali i satima promatrali njihove radove. Komentirali su svako podizanje kista (...) Ljudi su se skupljali oko prozorskih rešetki, željeznih dovratnica kako bi se divili majstorstvu poljskih radnika koji su se tako izvrsno umjeli uživjeti u duh epohe.“¹⁷⁵

Prvi problem koji nastaje prilikom odabira rekonstruiranja je koncepcija istog na razini koja obuhvaća cijelu jednu uništenu gradsku četvrt.¹⁷⁶ Problem nastaje kod nedovoljnog iskustva o zahvatu na takvoj razini.¹⁷⁷ K tome, konzervatori su bili svjesni da strukovna pravila dotada „nisu priznavala rekonstruiranje teško uništenih objekata.“¹⁷⁸ Iz toga proizlazi da se Stari Grad trebao sačuvati kao ruševina, što znači da se na njega gleda kao na cjelovitu prostornu strukturu.¹⁷⁹ Uzme li se, pak, kao urbanistički spomenik, naglašava Biegański, onda se ne može ostaviti u ruševnom stanju, jer su postojali očuvani dijelovi horizontalne strukture, kao i mreže ulica i cijela infrastruktura pa bi tako dovršeni objekti imali autentične fragmente.¹⁸⁰ Osim ovog navedenog, bio je sačuvan veći dio obrambenih zidina, velik broj podruma i zidova prizemlja, zabatnih zidova u nekim primjerima i do trećeg kata, što je sve ulijevalo povjerenje da se može napraviti povrat do izvornog oblika prilikom utvrđivanja prostornog oblika spomeničke cjeline.¹⁸¹ Kada se navode razlozi za rekonstruiranje, ne mogu se zaobići oni emotivne prirode, a to uključuje emocije društva i struke.¹⁸² U teoriji je takvo rekonstruiranje nezamislivo, ali „jača od teorije je želja za vraćanje u život vrijednosti od kojih nemamo potrebe odustati kad imamo tehničke mogućnosti i znanje koji nam omogućuju njihov preporod“¹⁸³, kako je pisao Alfred Lauterbach, povjesničar umjetnosti i teoretičar konzerviranja spomenika, ubijen 1943. godine.¹⁸⁴ Dokumentacija je „bila na istoj razini, na kakvoj bi bila da se radilo o postojećem spomeniku“, što je uključivalo „ne samo arhivski, ikonografski i fotografski materijal kao i inventarizacijske mjere iz međuratnog doba (...), već i rezultate detaljnih istraživanja očuvanih zidova i ishode otkrića izvršenih u vrijeme raščišćavanja šute.“¹⁸⁵ Stanisław Lorentz (ravnatelj Uprave za muzeje i zaštitu spomenika (*Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków*) u Ministarstvu kulture i umjetnosti, Jan Zachwatowicz

¹⁷⁵ Isto, str. 15.

¹⁷⁶ Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., u: *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982., str. 55.

¹⁷⁷ Usp. Piotr Biegański, »Koncepcja odbudowy«, 1982., str. 18.

¹⁷⁸ Isto, str. 19.

¹⁷⁹ Usp. Isto

¹⁸⁰ Usp. Isto

¹⁸¹ Usp. Isto

¹⁸² Usp. Isto, str. 20.

¹⁸³ Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., str. 56.

¹⁸⁴ Isto, str. 55.

¹⁸⁵ Piotr Biegański, »Koncepcja odbudowy«, 1982., str. 21.

(Glavni konzervator spomenika u toj Upravi) i Piotr Biegański (od 1947. godine Konzervator spomenika u Varšavi) bili su za rekonstruiranje, „držeći je tragičnim izuzetkom od konzervatorske teorije utemeljenom na moralnim pogledima.“¹⁸⁶ Ideju rekonstruiranja prihvatili su kasnije i drugi, među njima i državni vrh s predsjednikom Bierutom, iako valja napomenuti da prihvaćanje ideje o vraćanju u život Staroga Grada nije bilo lako jer je vodilo „kroz žalost u obliku mora ruševina cijelog grada, a Staroga Grada posebno, kroz tragediju kulturnih gubitaka.“¹⁸⁷

Kako je već napomenuto, kritike nije nedostajalo, poput one iz ruke Ksawera Piwockog, koji je rekonstruirane uništene objekte držao „samo kopijama izvornika, maketama u skali 1:1.“¹⁸⁸ Piwocki se ipak na kraju složio s rekonstruiranjem iz emotivnih i društvenih razloga. Komentari su dolazili i iz Krakowa od konzervatora Józefa Dutkiewicza i književnog historičara Kazimierza Wyke. Oni su držali da se „ne smiju ove preorane brazde uzноситi i nanovo stvarati bore Świętojańskiej, Dunajów Wąskich i Szerokich.“¹⁸⁹ Te kritike nisu uzele zamaha jer je ideja o rekonstruiranju već bila prihvaćena.¹⁹⁰

4.2 Namjena rekonstruiranih građevina

Za Stari je Grad izrađen konkretni program uporabe.¹⁹¹ Glavna namjena gradske četvrti je stambena, a tek onda uslužna.¹⁹² Nakon rata djelatnici u turizmu i gastronomiji nisu htjeli investirati u gradsku četvrt zbog opsega uništenja, a pristali su tek kada su organizacije zadužene za četvrt uspjele uvjeriti vlast u odvajanje određenih sredstava za turističke i gastronomske djelatnosti.¹⁹³ Nakon svršetka radova, kad su otvorene prve trgovine i restorani, djelatnicima u tim sektorima investicija se itekako isplatila, a konzervatori su doživjeli više od očekivanog, kako prenosi Zachwatowicz: „konobarice su čak bile odjevene u povijesna ruha.“¹⁹⁴ Ispočetka su nastajali problemi i oko rekonstruiranja triju crkava pa je 1947. godine kardinal August Hlond osnovao Vijeće primasa za obnovu crkvi Varšave.¹⁹⁵ S drugim

¹⁸⁶ Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury Kraków, 2012., str. 168.

¹⁸⁷ Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., str. 56.

¹⁸⁸ Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 168.

¹⁸⁹ Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., str. 56.

¹⁹⁰ Usp. Isto, str. 56.

¹⁹¹ Isto, str. 57.

¹⁹² Isto, str. 58.

¹⁹³ Usp. Isto

¹⁹⁴ Isto

¹⁹⁵ Usp. Isto

ustanovama nije bilo problema, kao na primjer Povijesni muzej glavnoga grada Varšave koji je na svoju uporabu dobio cijelu stranu Dekerta¹⁹⁶, tj. sjevernu stranu Trga.

4.3 Ustanove i koncepti rekonstruiranja

Postojale su polemike oko izvođenja samog rekonstruiranja: „Naša je teza bila jasna: očuvati davni arhitektonski oblik starogradske četvrti. Ipak, to što danas ne izaziva nikakvu sumnju bila je tema rasprave“¹⁹⁷, piše Zachwatowicz. Na primjer, bio je odbačen prijedlog rekonstruiranja Staroga Grada u gotičkom stilu i onaj o vraćanju čistih stilskih formi.¹⁹⁸ Naposljetku je pobijedila ideja rekonstruiranja koja se veže za stanje prije rata na temelju bogate dokumentacije očuvanih i spašenih mjerenja svih starogradske *kamienica* iz Odjela za arhitekturu Poljske Tehničkog sveučilišta Varšave (*Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*).¹⁹⁹ Naravno, neki primjeri su odstupali od tog programa.²⁰⁰ Dana 20. siječnja 1945. gradonačelnik Varšave Marian Spychalski donio je odluku o osnivanju Ureda za obnovu Glavnoga grada (*Biuro Odbudowy Stolicy*, dalje u tekstu BOS) pod vodstvom Jana Zachwatowicza²⁰¹, iako ga je nekoliko dana poslije na tom mjestu zamijenio Roman Piotrowski. U veljači 1945. osmišljen je program BOS-a i „u okviru te ustanove nastao je Odjel za spomeničku arhitekturu (*Wydział Architektury Zabytkowej*) koji s vremenom postaje neovisan u obliku Konzervatorskog ureda Glavnoga grada Varšave.“²⁰² Taj Ured administrativno je djelovao od 1. listopada 1947. pod Gradskom Upravom, a nezavisno pod Glavnim konzervatorom spomenika na području cijele države.²⁰³ „Tako uređena organizacija brige o spomenicima osiguravala je pravednost konzervatorskog djelovanja prema pojedinim objektima kao i prema spomeničkim cjelinama.“²⁰⁴ Urbanistički projekt, proveden u radionici Konzervatorskog ureda pod vodstvom arhitekta Waclawa Podlewskog bio je dovršen 1949. godine.²⁰⁵ Podrazumijevao je opće smjernice, predviđao uklanjanje građevina koje zakrivaju obrambene zidine, potpuno rekonstruiranje tih zidina, kao i Barbakana.²⁰⁶ Završetak iduće etape radova planiran je za 22. kolovoza 1953. Na početku etape nastalo je novo poduzeće:

¹⁹⁶ Usp. Isto

¹⁹⁷ Isto, str. 59.

¹⁹⁸ Usp. Isto

¹⁹⁹ Usp. Isto

²⁰⁰ Usp. Isto

²⁰¹ Usp. Piotr Biegański, »Koncepcja odbudowy«, str. 17.

²⁰² Isto, str. 18.

²⁰³ Usp. Isto

²⁰⁴ Isto

²⁰⁵ Usp. Isto, str. 22.

²⁰⁶ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 168.

Zaštita monumentalne arhitekture (*Konserwacja Architektury Monumentalnej*, skraćeno KAM), imenovan je novi investitor – Organizacija Glavnoga grada za izgradnju radničkih naselja (*Stoleczna Dyrekcja Budowy Osiedli Robotniczych*) pod čijim je okriljem nastala „Starogradska radionica (*Pracownia Staromjeska*)“²⁰⁷ pod vodstvom arhitekta Mieczysława Kuźme.²⁰⁸ Zadaća te radionice bila je pripremanje tehničko-radničke dokumentacije te je postojeću dokumentaciju upotpunila fragmentima građevina pronađenima na terenu tijekom raščišćavanja, posebno pazeći na radnike prilikom tih raščišćavanja kako bi se sve provodilo prema pravilima.²⁰⁹ Sve radove nadzirao je Konzervator spomenika Glavnoga grada Varšave. Sve je morao odobriti Konzervatorski ured, dok je kod odobrene dokumentacije Ured surađivao s autorima projekta.²¹⁰ Bila je to savršena suradnja, kako prenosi Biegański, ali nimalo lak posao: „stvaralačka invencija morala se podrediti pravilima koja su proizlazila iz kriterija odgovarajućih povijesnih epoha kojima je svaki objekt pripadao.“²¹¹ U početnim fazama radova svaki autentični element iskorišten je i služio je kao smjernica za daljnje rekonstruiranje. Isto tako za vrijeme radova prošireno je znanje o starogradskom području i njegovoj izgradnji, „eliminirajući iz njega sve što bi bilo u suprotnosti s prostornim rasporedom stanja objekta s kraja 18. i početka 19. stoljeća.“²¹²

O uspjehu tih radova odlučivala su tri organizacijska koncepta:

1. temeljni problemi rješavani su pod vodstvom Konzervatora Glavnoga grada Varšave u radionici Konzervatorskog ureda,
2. pripremanje konzervatorsko-projektne dokumentacije povjeravano je za različite objekte odgovarajućim arhitektima sukladno njihovom poznavanju arhitektonskog umijeća za određenu epohu (a Biegański je tu nadodao: „ne tako kao danas [1982.], kada jedan arhitekt upravlja cijelom gradskom četvrti“),
3. u deset je poratnih godina na svim projektima koji su se trebali realizirati radilo Konzervatorsko savjetodavno povjerenstvo (*Konserwatorska Komisja Opiniodawcza*)²¹³.

To Povjerenstvo radilo je pod vodstvom Konzervatora Glavnoga grada Varšave uz Konzervatorski ured.²¹⁴ Sastojalo se od stručnjaka u području konzerviranja i terenskih

²⁰⁷ Usp. Isto, str. 171.

²⁰⁸ Usp. Piotr Biegański, »Koncepcja odbudowy«, 1982., str. 23.

²⁰⁹ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 171.

²¹⁰ Usp. Piotr Biegański, »Koncepcja odbudowy«, 1982., str. 23.

²¹¹ Isto, str. 23.

²¹² Isto

²¹³ Usp. Isto, str. 24.

inspektora Konzervatorskog ureda.²¹⁵ Treba naglasiti da se sastav tog Povjerenstva nije mijenjao u deset godina, „što je osiguravalo neprekidnost konzervatorske misli i jednoznačnost njezinog mišljenja, posebno kad se trebalo nakon dvije-tri godine vratiti na određenu temu.“²¹⁶ Korist Povjerenstva nalazi se i u često održavanim sastancima (svaki ponedjeljak), ali još važnije u pružanju prostora za rasprave.²¹⁷ Godine 1952. Stanisław Żaryn osnovao je Povjerenstvo za znanstvena istraživanja Staroga i Novoga Grada (*Komisja Badań Naukowych Starego i Nowego Miasta*).²¹⁸ Osnivanje je omogućeno zahvaljujući tomu što je profesor Stanisław Arnold postao zainteresiran za ideju, a on je pomoću svojeg dobrog položaja u Partiji progurao zahtjev za formiranjem Povjerenstva, nakon čega je postao njegov predsjednik, a Żaryn voditelj.²¹⁹

4.4 Rekonstruiranje stambene i obrambene arhitekture

Nakon rata poduzeća nisu imala opremu, transport, ni izvor za dobivanje građevinskih materijala, tehnički kadar ni radnike.²²⁰ Nedostajalo je i kapitala za obnovu organizacija.²²¹ Stoga su prioriteti nakon rata bili „radovi na državnim administracijama, obnova industrije itd.“²²² Glavni udio u realizaciji narudžbi Ureda za obnovu Glavnoga grada (BOS-a) od ožujka 1945. godine preuzeo je Odjel za popravke Građevinskog društvenog poduzeća (*Wydział Remontowy Społecznego Przedsiębiorstwa Budowlanego*) pod vodstvom arhitekta-konzervatora Józefa Vogtmana.²²³ BOS je izdavao narudžbe dok je Odjel za popravke preuzimao zaštitne radove i popravke.²²⁴ U početku je bilo puno posla u raščišćavanju šute (slika 9 i 10), „svakodnevno je bio osiguran po jedan kamion za transport na svaku radničku skupinu.“²²⁵ Također se ovdje mora napomenuti da je mnogo emocija bilo uključeno prilikom

²¹⁴ Usp. Isto

²¹⁵ Usp. Isto

²¹⁶ Isto

²¹⁷ Usp. Isto

²¹⁸ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 173.

²¹⁹ Usp. Isto

²²⁰ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.« u: *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982., str. 25.

²²¹ Usp. Isto, str. 26.

²²² Isto

²²³ Usp. Isto

²²⁴ Usp. Isto

²²⁵ Isto

ekshumacije onih koji su pali za vrijeme ustanka.²²⁶ Dana 1. rujna 1947. osnovan je „Odjel 10 – Konzervatorski radovi“ (*Odział 10 – Roboty konserwatorskie*) kako bi se bolje specificirao posao zaduženog Odjela za popravke i njime je također upravljao Józef Vogtman. „Bilo je to prvo specijalističko poduzeće stvoreno za rekonstruiranje i konzerviranje spomeničkih objekata.“²²⁷

Novinarka *Stolice* Krystyna Krzyżakowa u broju 30 iz 27. srpnja 1978. u članku *Siedem wieków i 25 lat* prepoznaje tri faze rekonstruiranja Staroga Grada:

1. od 1945. do 1947. uključuje sigurnosne radove i istraživanje razrušenog terena;
2. od 1947. do 1950. se nastavlja konsolidiranje, realizira se fragmentarno rekonstruiranje pojedinih objekata, raščišćavanje krša i daljnje sakupljanje materijala;
3. od 1950. do 1953. ispunjena je mnogobrojnim konsolidacijskim radovima, pripremanjem dokumentacije i realizacijom prvog dijela tzv. Puta Stare Varšave (*Trakt Starej Warszawy*).²²⁸

Józef Vogtman dodaje četvrtu fazu, od 1953. do 1963., u kojoj se rekonstruiranje dovršava.²²⁹ Već krajem siječnja 1945. započeli su inventarizacijski radovi²³⁰ koje su provodili povjesničari i povjesničari umjetnosti, sabirući podatke pomoću ikonografskih i arhivskih materijala, dok su arhitekti, na čelu s Piotrom Biegańskim, provodili popisivanje očuvanih građevina u Starom Gradu.²³¹ Urbanizam Staroga Grada je gust, što i pokazuje tlocrt (slika 11) pa je, uz raščišćavanje, prvo trebalo sanirati gradnju blokova između ulica.²³² Uklonili su nadogradnje, ali su dvorišta iza kuća i dalje bila preuska.²³³ Urbanisti iz BOS-a predlagali su rušenje zapadne strane ulice Piwne.²³⁴ Zachwatowicz je tada ustvrdio da tada ulica ne bi više postojala. Ipak su odabrali drugi put analizirajući osvjetljenost prostorija, pogotovo onih koje nisu imale dovoljno svjetla s obzirom na stambenu upotrebu.²³⁵ Potom su, okrenute dvorištima, smjestili pomoćne prostorije kao npr. stube, galerije, kupaonice, magazine.²³⁶

²²⁶ Usp. Stanisław Marzyński, »O odbudowie staromiejskich kościołów w pierwszych latach powojennych«, u: *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwanowska, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982., str. 109.

²²⁷ Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 29.

²²⁸ Usp. Isto

²²⁹ Usp. Isto

²³⁰ Usp. Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., str. 56.

²³¹ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 168.

²³² Usp. Isto, str. 57.

²³³ Usp. Isto

²³⁴ Usp. Isto

²³⁵ Usp. Isto

²³⁶ Usp. Isto

„Analiza uporabivosti soba za stambenu svrhu dovela je do nužnosti određivanja ne jednog nego dva kata za trgovačku i uslužnu svrhu, što je postalo karakteristična osobina *kamienica* na Glavnom Trgu.“²³⁷ Tamo su se nalazile nabolje očuvane unutrašnjosti građevina i to na strani Dekerta (slika 12).²³⁸ Upravo zbog toga su ondje započeli prvi konsolidacijski radovi koje je BOS izdao 13. travnja 1945. Kako bi se omogućio pristup Glavnom Trgu, očišćena je ulica Wąski Dunaj u smjeru ulice Podwale.²³⁹ *Kamienice* Szlichtyngowska (kućni br. 34) i Pod Murzynkom (kućni br. 36) prenamijenjene su prije Drugoga svjetskog rata za Muzej Stare Varšave.²⁴⁰ Konstrukcija se oslanjala na armirano-betonske ploče stropa s gusto izrađenim konzolama na gredama dvostrukog T profila, prema projekti Stanisława Hempla, čime su u značajnoj mjeri očuvani drugi elementi građevine.²⁴¹ Konsolidacijski radovi su obuhvaćali raščišćavanje šute u unutrašnjosti kako bi se rasteretili stropovi i svodovi, prezidani su nadprozornici i privremeno zazidani prozorski otvori, popravljane su drvene krovne grede ili su postavljani privremeni krovovi²⁴², kao što su i sačuvani zidovi učvršćeni (slika 13). *Kamienica* Szlichtyngowska privremeno je pretvorena u mjesto za sakupljanje autentičnih dijelova građevina pronađenih u šuti.²⁴³

Godine 1946. proširio se broj *kamienica* na kojima su se obavljali radovi, tako da se sada radilo na cijeloj strani Dekerta i na jednoj *kamienici* na strani Kołłątaja (Slika 14).²⁴⁴ Težak i kompliciran rad obavljen je na *kamienici* Falkiewicza (kućni br. 28).²⁴⁵ Kako bi se pročelje s atikom spasilo od urušavanja zbog goleme rupe na uglu s ulicom Krzywe Koło (slika 12), morala je biti zazidana.²⁴⁶ Kao prvo, s obzirom na opasnost od urušavanja gornjeg dijela zida, odlučeno je da se naprave pomične skele.²⁴⁷ Potom, zahvaljujući skeli koja je učvršćivala zid, a postavljene su i nadstrešnice koje su štitele od potencijalnog urušavanja gornjeg dijela opeka, zidari su počeli popunjavali rupu.²⁴⁸ Kako je prijetnja od urušavanja zidova, koji su oslabjeli zbog požara i potresa izazvanih bombama, tada postojala dokazuju u ožujku 1946. urušavanja do prizemlja dva kata zida pročelja *kamienica* kućnog br. 38 i 40 (prouzrokovano

²³⁷ Isto

²³⁸ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 30.

²³⁹ Usp. Isto

²⁴⁰ Usp. Isto

²⁴¹ Usp. Isto

²⁴² Usp. Isto

²⁴³ Usp. Isto

²⁴⁴ Usp. Isto

²⁴⁵ Usp. Isto

²⁴⁶ Usp. Isto

²⁴⁷ Usp. Isto

²⁴⁸ Usp. Isto

olujnim vjetrom²⁴⁹) kao i vrh *kamienice* kućnog br. 42.²⁵⁰ Ostale *kamienice* su također konsolidirane: gdje je bilo potrebno napravljen je privremeni krov, prozori su privremeno zazidani, negdje ostakljeni i zaštićeni pokrovima od jasena.²⁵¹ Sve te radove provodio je Odjel za popravke.²⁵² Radovi su bili otežani jer Stari Grad još uvijek nije imao dostupnu vodu i električnu struju, i ulice su još uvijek djelom bile neprolazne zbog šute koja je otežavala prijevoz materijala (slika 15).²⁵³

Glavno Vijeće za obnovu Varšave (*Naczelna Rada Odbudowy Warszawy*) donijelo je 1947. godine odluku da će financirati raščišćavanje Staroga Grada.²⁵⁴ Zbog toga su PPR i predsjednik Bierut proglasili mjesec rujan Mjesecom obnove Varšave (slika 16), pokrećući time akciju preko koje se pozivalo ljude na raščišćavanje Glavnoga trga, zbog čega on dobiva vodu i električnu energiju.²⁵⁵ Te je godine također odlučeno da se na području Staroga Grada osnuje Povijesni muzej grada Varšave²⁵⁶ (za koji su osigurane *kamienice* omeđene ulicama Krzywe Koło i Nowomijeske, tj. na strani Dekerta na Glavnom Trgu)²⁵⁷, a radove je vodio Żaryn.²⁵⁸ Isto tako, Odjel za popravke zamijenio je Odjel 10. Radovi na *kamienicama* su nastavljeni, posebno je zanimljiv primjer radova na stambenoj kući na adresi Nowomijeska 10 iz privatne zaklade.²⁵⁹ Rekonstruirana je i *kamienica* Baryczkowska kao poklon radionice privatnoga poduzeća *Bracia Jabłkowscy*.²⁶⁰ Godine 1947. konsolidirana je crkva sv. Martina u Piwnoj ulici, a započeti su radovi i na ostalim crkvama.²⁶¹

Godine 1948. započeti su radovi na Trasi W-Z. To je projekt koji je uključivao prometni pravac koji će povezivati Istok i Zapad, tj. desnu i lijevu stranu Visle (kako je vidljivo i iz samog naziva Wschód-Zachód). Ta je trasa prolazila pokraj trga »Plac Zamkowy«, zbog čega su bili započeti restauratorski radovi na stupu s kipom Zygmunta III Waze.²⁶² Odjel 10 je i dalje vodio radove za Povijesni muzej u *kamienici* Pod Murzynkom.²⁶³ Konsolidiranje *kamienica* na Glavnom Trgu bilo je nastavljeno, tada su otkriveni mnogi gotički fragmenti

²⁴⁹ Usp. Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., str. 60.

²⁵⁰ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 30.

²⁵¹ Usp. Isto, str. 31.

²⁵² Usp. Isto

²⁵³ Usp. Isto.

²⁵⁴ Usp. Isto

²⁵⁵ Usp. Isto

²⁵⁶ današnji Muzej grada Varšave

²⁵⁷ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 31.

²⁵⁸ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 171.

²⁵⁹ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 31.

²⁶⁰ Usp. Isto

²⁶¹ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 31-32.

²⁶² Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 169.

²⁶³ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 32.

zidova, svodova, niša i freski.²⁶⁴ Rujanska akcija, već spomenuti tzv. Mjesec obnove Varšave, organiziran je i 1948. pod vodstvom Odjela 10. Tada je očišćeno nekoliko stotina kubičnih metara šute iz unutrašnjosti *kamienica* na Glavnom trgu.²⁶⁵ „Na prijelazu 1948. u 1949. godinu Odjel 6 Državnog građevinskog poduzeća (*Państwowego Przedsiębiorstwa Budowlanego*, skraćeno PPB) dobio je narudžbu za rušenje i raščišćavanje građevina koje su se oslanjale na pojas obrambenih zidina.“²⁶⁶ U tom razdoblju još uvijek su radila privatna poduzeća²⁶⁷ iz čega je vidljivo da tada još uvijek nisu bile u potpunosti implementirane sve komunističke metode gospodarskog planiranja. Država je naime u početnim poratnim godinama tolerirala privatna poduzeća, dok su u kasnijim godinama zabranjena. Godine 1948. gorljivo se raspravljalo o strani Barssa (slika 17) jer je ona jedina na Glavnom trgu bila većim dijelom razrušena do temelja.²⁶⁸ Zbog toga su neki, uglavnom urbanisti, predlagali rušenje toga dijela kako bi se otvorio pogled prema Visli²⁶⁹ a Andrzej Tomaszewski nadodaje: „i prema Velikom Istoku“ čime se htjela podmiriti vlast za koju se potajno govorilo da ipak želi razrušiti cijeli Stari Grad.²⁷⁰ Prilikom posjete Vlade na području Staroga Grada Zachwatowicz i Biegański predstavili su inventarizacijske radove koje je Oskar Sosnowski napravio za Odjel za arhitekturu Poljske, a nekoliko radnika je upućeno da rade na pročelju jedne od *kamienica* na strani Barssa i obrambenim zidinama.²⁷¹ Bierut je potom negativno reagirao na predloženi projekt rušenja toga dijela Grada, izjavljujući: „No da, nećemo razrušiti ovo što je već podignula radnička klasa.“²⁷²

Bolesław Bierut podnio je 3. srpnja 1949. referat *Šestogodišnji plan rekonstruiranja Varšave*, u kojem stoji da će povijesne zgrade Starog Grada biti rekonstruirane „s povijesnom izgledom i suvremeno opremljenim interijerom.“²⁷³ Ovdje vidimo gore spomenutu tezu da se na području Staroga Grada ne radi o faksimilskom rekonstruiranju jer dok je vanjšтина građevina zadržala povijesni izgled, unutrašnjost je prilagođena novim mjerilima za stambene namjene. Iako je Bierut imao veliko poštovanje prema Zachwatowiczu²⁷⁴ i ostalim arhitektima, komunistički režim morao je nekako kontrolirati situaciju i svoje metode unijeti u ovakav

²⁶⁴ Usp. Isto

²⁶⁵ Usp. Isto

²⁶⁶ Isto

²⁶⁷ Usp. Isto, str. 33.

²⁶⁸ Usp. Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., str. 57.

²⁶⁹ Usp. Isto

²⁷⁰ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 169.

²⁷¹ Usp. Isto, str. 170.

²⁷² Isto

²⁷³ Isto, str. 170.-171.

²⁷⁴ Iwona Kienzler, *Kronika PRL 1944-1989. Warszawa (V)*, Varšava: Edipresse Polska, 2015., str. 25

projekt rekonstruiranja. Također, te godine *Kamienica* Pod Murzynkiem (slika 18) postaje prva dovršena građevina namijenjena za Povijesni muzej.²⁷⁵ Tom je prigodom organizirana svečana inauguracija (slika 19).²⁷⁶ Od 1. siječnja 1950. radovi vezani za Odjel 10 prešli su pod nadzor novonastalog poduzeća KAM.²⁷⁷ Završetak konsolidacijskih radova 1949. godine poklopio se sa završetkom Trase W-Z.²⁷⁸ „Ta činjenica imala je velik utjecaj na daljnje radove na Starom Gradu.“²⁷⁹ Količina konsolidacijskih radova izvršenih na prostoru Staroga Grada najlakše se može predočiti ovom činjenicom: „[s]ve skupa uklonjeno [je] preko ½ milijun metara kubičnih šute.“²⁸⁰

Novoosnovani KAM bio je pod vodstvo ing. arh. Feliksa Próchnickog.²⁸¹ Mieczysław Srzelecki preuzeo je „vodstvo nad Građevinskom upravom „B“ (*Zarząd Budowlanego „B“*) – za obnovu Staroga i Novoga Grada.“²⁸² Varšavska Uprava za obnovu (*Warszawska Dyrekcja Odbudowy*, skraćeno WDO) je pružala financijske usluge za sigurnosne mjere i čišćenje terena, ali ne i za rekonstruiranje.²⁸³ Radi toga nastaje Organizacija radničkih naselja (*Zakład Osiedli Robotniczych*, skraćeno ZOR).²⁸⁴ Prvi projekti rekonstruiranja nisu uzimali u obzir temelje, misleći da su u dobrom stanju jer su podrumi bili u potpunosti zatrpani, ali pokazalo se da to ipak nije bilo tako pa ih se moralo brzo popravljati i „[p]onekad je vodstvo za radove trebalo u jednoj noći napraviti projekt za učvršćivanje temelja.“²⁸⁵ Strana Kołłątaja bila je prva na Glavnom trgu predviđena za stambenu funkciju.²⁸⁶ U jednoj *kamienici* na toj strani, kućnog br. 23 prilikom raščišćavanja podruma otkriveni su gotički svodovi koji dosežu do poda, što je ukazivalo da se ispod nalazi još jedan podrum i oba su prije tvorili jedan s gotičkim zidovima i svodom pa se tako i rekonstruiralo.²⁸⁷ Na Starom Gradu radili su isti arheolozi kao i na Kraljevskom Dvorcu.²⁸⁸ Interes javnosti bio je golem, čak su ih posjećivali

²⁷⁵ Usp. Józef Vogtman, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.«, 1982., str. 33.

²⁷⁶ Usp. Isto

²⁷⁷ Usp. Isto, str. 33.

²⁷⁸ Usp. Mieczysław Srzelecki, »Rekonstrukcja Starego Miasta«, u: *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982., str. 35.

²⁷⁹ Isto, str. 35.

²⁸⁰ Isto

²⁸¹ Usp. Isto

²⁸² Isto

²⁸³ Usp. Isto

²⁸⁴ Usp. Isto, str. 36.

²⁸⁵ Isto

²⁸⁶ Usp. Isto, str. 36.

²⁸⁷ Usp. Isto

²⁸⁸ Usp. Isto

strani turisti.²⁸⁹ Jedan tadašnji časopis *kamienice* opisuje kao „starinske izvane, a suvremene iznutra“²⁹⁰ što je i bilo u skladu sa Šestogodišnjem planom. Ta arhitektura, „narodna u formi, socijalistička u sadržaju,“ svoj socijalistički dio očitovala je u „kuhinjama i kupaonicama bez prozora, kao i normama šest metara kvadratnih po osobi[.]“²⁹¹

Godine 1951. ZOR ulaže prigovor na projekte radionice Mieczysława Kuźme, u kojem stoji da se „s obzirom na nepovoljne tehničko-ekonomske pokazatelje, dosadašnji principi projektiranja stanova moraju ponovno razmotriti, a posebice bi se trebalo više iskoristiti srednje krilo.“²⁹² Uz to bi bilo dopušteno neizravno osvjetljenje kuhinje i ako su temeljni zidovi jako urušeni, tražilo se očuvanje samo zida pročelja, dok bi stražnji zid bio otvoren za interpretaciju kako bi se tamo moglo provesti „prikladno smanjenje dubine građevine.“²⁹³ Kritike su odmah započele jer bi projektiranje u takvim uvjetima prestalo biti konzervatorsko.²⁹⁴ Tomu se usprotivio glavni projektant, kao i njegovi kolege Piotr Biegański i Jan Zachwatowicz koji su se trudili ostati najvjerniji autentičnoj supstanci i formi građevina.²⁹⁵ Najveći problemi javljali su se kod projektiranja malih stanova.²⁹⁶ Više slobode bilo je u projektiranju unutrašnjosti za javnu namjenu: trgovine, restorani i kulturne institucije.²⁹⁷ Nova načela za stanove nalagala su maksimalno iskorištavanje prostora interijera, što je utjecalo i na higijenski dio života: osvjetljenje, izolacija i zelenilo.²⁹⁸ U Starom Gradu to je značilo da neće biti prorjeđivanja između građevina.²⁹⁹ Stoga se na rubnom dijelu Staroga Grada planiralo porušiti građevine koje su sagrađene uz obrambene zidine kako bi se na njihovom mjestu sagrađila šetnica puna zelenila. Na tu je zamisao Zachwatowicz došao u međuraću.³⁰⁰ „Tako je na ruševinama Staroga Grada nastala nova prostorna forma koja nije znanstveno rekonstruiranje toga što je bilo, već ishod kompromisa između „odozgo poslanih“ ozbiljnih ograničenja i naloga te neoromantičnog, scenografskog viđenja arhitekata-konzervatora.“³⁰¹

²⁸⁹ Usp. Isto, str. 37.

²⁹⁰ Isto

²⁹¹ Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 169.

²⁹² Isto, str 172.

²⁹³ Isto

²⁹⁴ Usp. Isto

²⁹⁵ Usp. Isto

²⁹⁶ Usp. Isto

²⁹⁷ Usp. Isto

²⁹⁸ Usp. Isto

²⁹⁹ Usp. Isto, str 172.-173.

³⁰⁰ Usp. Isto, str 173.

³⁰¹ Isto, str 173.

Tijekom 1951. godine radovi su nastavljeni, ali su usporeni teškom zimom 1951. na 1952. godinu.³⁰² To razdoblje je iskorišteno za reorganizaciju vodstva i produbljivanje znanja o spomeničkoj arhitekturi.³⁰³ Velika pomoć u tome dolazila je od profesora s Arhitektonskog odjela varšavskog Tehničkog sveučilišta s profesorom Zachwatowiczem na čelu.³⁰⁴ Godina 1952. započinje s prijedlogom Glavnog arhitekta Varšave ing. arh. Józefa Sigalina da se ubrzaju radovi s tzv. Putem Stare Varšave.³⁰⁵ To je učinjeno jer je rekonstruiranje Staroga grada trebalo završiti unutar Šestogodišnjeg plana predsjednika Bieruta, a to je bilo nemoguće pa je Sigalin Sekretarijatu Centralnog komiteta PRPR predstavio projekt obnove dijela Staroga grada, nazvavši ga Put Stare Varšave.³⁰⁶ Put bi prostorno obuhvaćao Glavni Trg, ulice Piwnu, Zapiecek, Szeroki Dunaj i ulicu Fretu, koja se nalazi u Novom Gradu. Ubrzavanje radova tako selektivno, kako bi se što prije gradske četvrti Starog i Novog Grada otvorile za javnost, imalo je u svojoj biti još jednu svrhu – Put je povezivao staru četvrt sa „socijalističkim prostorom glavnog grada Narodne Republike Poljske.“³⁰⁷ Time je Stari Grad postao povezan ne samo s tradicionalnim potezom Kraljevski Dvorac – Belweder, već s novim potezom ulica Nowotka, trg Dzierżyński – Marszałkowska – Središnji trg – Palača kulture i znanosti – MDM – Mokotów.³⁰⁸ Ovo odražava također inzistiranje komunističkog režima na usklađivanje termine s obzirom na određene svečanosti, umjesto na pravu mogućnost dane situacije, što se odrazilo na nerealne rokove s maksimalno ubrzanim radovima. Nekoliko problema bilo je na strani Barssa i Zakrzewskog (slika 20).³⁰⁹ Na strani Barssa još se čekalo na zidanje središnjih *kamienica*.³¹⁰ Na strani Zakrzewskog nekoliko *kamienica* oslanjalo se na slabe temelje te kako bi zidovi bili što brže rekonstruirani bila je potrebna pokretna dizalica, koja je zato i uvezena.³¹¹ Iskorištavajući dobro vrijeme ubrzani su i radovi na rekonstruiranju Barbakana (slika 21) i obrambenih zidina.³¹² Za to je iskorištena izvorna gotička opeka.³¹³ Pod vodstvom Zachwatowicza dio zidina predstavljen je već 1937. godine, što je uključivalo prostor između zidina, Kulu Prochowa, dio Barbakana i lukove

³⁰² Usp. Mieczysław Strzelecki, »Rekonstrukcja Starego Miasta«, 1982., str. 37.

³⁰³ Usp. Isto

³⁰⁴ Usp. Isto

³⁰⁵ Usp. Isto

³⁰⁶ Usp. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 175.

³⁰⁷ Józef Sigalin, *Warszawa 1944-1980*. 1986., str. 312.

³⁰⁸ Usp. Isto, str. 312.

³⁰⁹ Usp. Mieczysław Strzelecki, »Rekonstrukcja Starego Miasta«, 1982., str. 38.

³¹⁰ Usp. Isto

³¹¹ Usp. Isto

³¹² Usp. Isto

³¹³ Usp. Isto

mosta.³¹⁴ *Kamienica* Fukiera dobila je rekonstruiranu unutrašnjost.³¹⁵ Svod u staroj vinariji, „najstarijoj u Varšavi“³¹⁶, dovršen je, a postavljena je i podna oplata u odgovarajućem drvu.³¹⁷ Drvene stube bile su osvijetljene lanternom postavljenom na krovu, dok su u unutrašnjosti prijašnji dekorativni svijećnjaci zamijenjeni običnim reflektorima.³¹⁸ Odjel za arhitekturu Poljske sa Zachwatowiczem na čelu te je godine započeo i radove na obrambenim zidinama, uz pomoć, između ostalih, i Żaryna.³¹⁹ Za vrijeme zime s 1952. na 1953. godinu radilo se teško i bez prestanka, unatoč mrazu i snijegu.³²⁰

Godine 1953. na sredini Glavnoga trga, na mjestu gdje se prije nalazila Vijećnica, postavljena je ostakljena kabina (slika 22) koja je omogućavala proučavanje građevina i imala telefonsku i radio povezanost preko četiri zasebna aparata.³²¹ Dana 22. lipnja 1953. Glavni Trg je posjetio državni vrh PZPR s predsjednikom Bolesławom Bierutom.³²² Nakon toga ponovo su posjetili teren 16. srpnja kako bi izvijestili vodstvo što misle o cjelokupnom dojmu dovršetka Puta Stare Varšave.³²³ Mišljenje je bilo izrazito pozitivno, a planirane promjene u boji pročelja *kamienice* Fukiera označili su kao nepotrebne.³²⁴ Dana 22. srpnja planiran je završetak prvog djela Puta pa su već tri dana ranije gomile ljudi ispunjavale Glavni Trg od jutra i „o provedbi bilo kakvih radova na Glavnom Trgu nije se moglo ni sanjati.“³²⁵ Kako bi se uspjelo očistiti prostor za prijevoz sredstava nekoliko puta su morali slati apele preko radija da se gomila raščisti, ali oni nisu uvijek bili uspješni.³²⁶ Prilikom posjete predsjednika Državnoga vijeća Aleksandra Zawadzkiego četvrti Strzelecki ga je upitao što misli o obnovi Staroga Grada, na što mu je ovaj odgovorio: „Kao i svi koji su posjetili Stari Grad i komentirali poslije da je to socijalizam. Upravo to, među ostalim, utjelovljuje rekonstruiranje ovoga Staroga Grada.“³²⁷ Dan 22. srpnja 1953. Strzelecki opisuje kao „prvi dan novog života.“³²⁸

Kasnijih godina radovi se odvijaju na završavanju pojedinih projekata na Starom Gradu. Tako je radove na obrambenim zidinama 1957. nadzirao Zachwatowicz, a obavljao ih je Jarosław

³¹⁴ Usp. Isto

³¹⁵ Usp. Isto

³¹⁶ Isto, str. 39.

³¹⁷ Usp. Isto, str. 38.

³¹⁸ Usp. Isto

³¹⁹ Usp. (ur.) Małgorzata Pleskaczyńska, Piotr Majewski, *Jan Zachwaowicz*, str. 140.

³²⁰ Usp. Isto, str. 39.

³²¹ Usp. Isto, str. 41.

³²² Usp. Isto

³²³ Usp. Isto

³²⁴ Usp. Isto

³²⁵ Isto

³²⁶ Usp. Isto

³²⁷ Isto, str. 42.

³²⁸ Isto, str. 42.

Widawski iz Odjela za arhitekturu Poljske.³²⁹ Rekonstruiranje Staroga Grada prikazuje povijesni izgled kakav je gradska četvrt imala prije uništenja i mora se napomenuti da je sam izgled Staroga Grada uglavnom ostao nepromijenjen od godina Poljsko-Litvanske Unije, tj. od 18. stoljeća kada započinje njegovo opadanje. U tome pronalazimo razloge za odabiranje ovog razdoblja kao podloge za rekonstruiranje. Iako su se neke preinake dogodile nakon Prvoga svjetskog rata, one nisu, kao u slučaju Gdanjska ili Wrocława, bile rezultat prisilne germanizacije pa stoga nisu ni imale utjecaja prilikom rekonstruiranja. Iako valja napomenuti da se u međuraću dogodila stanovita revitalizacija četvrti, od koje se neki aspekti zadržavaju i u sadašnjem izgledu, kao što se ne vraća u potpunosti izgled povijesne četvrti zbog higijenskih zahtjeva, kako je to i vidljivo u tlocrtu (slika 23).

4.5 Rekonstruiranje sakralne arhitekture

Starogradske crkve, kao i cijeli Stari Grad, najviše su šteta otpjele za vrijeme Varšavskog ustanka, a one građevine koje su tada preživjele uništene su za vrijeme miniranja grada.³³⁰ Rekonstruiranje započinje nedugo nakon kraja rata i 1947. godine kardinal August Hlond, koji se vratio iz emigracije, osnovao je spomenuto Vijeće primasa za obnovu crkvi Varšave koje je surađivalo s Glavnim vijećem za obnovu Varšave pod vodstvom Bolesława Bieruta.³³¹ Nakon smrti Hlonda 1948. godine Vijeće primasa preuzeo je Stefan Wyszyński. Prilikom raščišćavanja područja Staroga Grada BOS je posebnu brigu vodio o crkvama, koje su nosile tablice (slike 24 i 25) s oznakama spomenika kulture.³³²

Kako je već spomenuto, da bi rekonstruiranje na starogradskom području započela, područje se prvo moralo raščistiti od šute pa tako ni crkve nisu bile iznimka. U slučaju katedrale sv. Ivana Krstitelja i susjedne isusovačke crkve, šute je bilo do visine prvoga kata.³³³ Tijekom i nakon raščišćavanja na katedrali su vođena istraživanja i otkriveno je „puno dotad nepoznatih arhitektonskih elemenata, koji su izgubljeni u mnogobrojnim poboljšanjima katedrale izvršenih u prošlim stoljećima [...]“³³⁴ Na temelju toga, kao i drugih studija, odlučeno je o pravilima i načinima rekonstruiranja i „regotiziranja katedrale“, a projekt je vodio Jan Zachwatowicz.³³⁵ Radovi na katedrali započeti su 1946. godine.³³⁶ Kao i kod ostalih

³²⁹ Usp. (ur.) Małgorzata Pleskaczyńska, Piotr Majewski, *Jan Zachwaowicz*, str. 141.

³³⁰ Usp. Stanisław Marzyński, »O odbudowie staromiejskich kościołów«, 1982., str. 106-107.

³³¹ Usp. Isto, str. 107.

³³² Usp. Isto

³³³ Usp. Isto

³³⁴ Isto, str. 108.

³³⁵ Usp. Isto

srednjovjekovnih gradnji gdje su temelji napravljeni od gromada kamena koje je držala glina, bilo ih je potrebno ojačati i izolirati od vlage.³³⁷ Zidove spašene od razaranja trebalo je također ojačati, a krov koji je bio „znatno snižen u 19. stoljeću trebalo je povisiti.“³³⁸ To je imalo za posljedicu i promjenu pročelja, što je ujedno i najveća promjena u izgledu katedrale sv. Ivana.³³⁹ Naime, prije uništenja 1944. godine njezino neogotičko pročelje bilo je djelo Adama Idżkowskog iz godina 1835.-1840. s dopunama Hugona Kudera iz 1900.-1903. godine.³⁴⁰ Idżkowski je smanjio krov katedrale za pola.³⁴¹ Nakana vraćanja prvotne visine krova, tipična za dvoranske crkve, uzrokovala je promjenu zabata.³⁴² Zachwatowicz o tome piše: „u mojim istraživanjima o pročelju katedrale pokušao sam pogoditi arhitekturu Idżkowskog, tako već sraslu sa Starim Gradom, s pravilom visokog krova. To se nije pokazalo mogućim i zato sam nakon kasnijih isprobavanja bio prisiljen postaviti jednostavniji, u stvari banalniji, mazovjetski zabat (slika 23 i 26) sa ciglastim fjalama.“³⁴³ Tada je i krovna ploča bila zamijenjena krovnim gredama kako bi se uštedjelo te su potom, 1981. godine, stavljene armiranobetonske ploče.³⁴⁴ Zidovi prezbiterija bili su nakon Drugoga svjetskog rata u boljem stanju od zidova broda pa su tamo ranije no u brodu sagrađeni svodovi i krovna veza.³⁴⁵ Kao i kod ostale spomeničke arhitekture, tako su i tijekom rekonstruiranja katedrale svi „spašeni fragmenti portala i zidani elementi unutrašnjosti“ trebali biti iskorišteni, ali „[n]ažalost tijekom tih radova urušila se u prezbiteriju i smrskala na male komadiće barokna grobnica mazovjetskih knezova (sačuvana nadgrobna ploča knezova smještena je u desnom brodu).“³⁴⁶ U riznici su restaurirani kontrafori od opeke, a Józef Trenarowski restaurirao je skulpture na zabatnom polju.³⁴⁷ Baroknoj kapelici Literackoj, koja se nalazi na kraju bočnog broda, vraćena je izvorna forma.³⁴⁸

Isusovačka crkva, koja se nalazi kraj katedrale, bila je više uništena od katedrale, unutarnji zidovi nisu ni postojali.³⁴⁹ Rekonstruiranje crkve započelo je nešto nakon katedrale.³⁵⁰ Razlog

³³⁶ Usp. Isto

³³⁷ Usp. Isto

³³⁸ Isto, str. 108.

³³⁹ Usp. Jan Zachwatowicz, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., str. 59.

³⁴⁰ Usp. Isto

³⁴¹ Usp. Isto

³⁴² Usp. Isto

³⁴³ Isto

³⁴⁴ Usp. Stanisław Marzyński, »O odbudowie staromiejskich kościołów«, 1982., str. 109.

³⁴⁵ Usp. Isto, str. 109.

³⁴⁶ Isto

³⁴⁷ Usp. Isto

³⁴⁸ Usp. Isto

³⁴⁹ Usp. Isto

³⁵⁰ Usp. Isto

tomu pronalazi se i u pesimistima koji nisu vjerovali u rekonstruiranje Staroga Grada već su predviđali nakon neuspjeha planova na tom dijelu parking za automobile.³⁵¹ Počeci rekonstruiranja slični su kao i kod katedrale.³⁵² Projekt se zasnivao na restauriranju kasnorenesansnih elemenata iz prve polovice 17. stoljeća, čiji se dokazi temelje na prijeratnim fotografijama, nepotpunoj inventarizaciji, fragmentima građevine pronađenih u štiti, kao i na slici Marcina Zaleskog iz šezdesetih godina 19. stoljeća.³⁵³ Uklonjene su prigradnje s prednje strane crkve, zbog čega je nastao mali trg u ulici Świątojańskiej i razotkrivena je mala ulica između obje crkve.³⁵⁴ Pročelje same crkve dopunjeno je pilastrima, bazom i portalom glavnih vrata.³⁵⁵ Kip medvjeda koji se danas nalazi ispred ulaza u crkvu nalazio se nekad u narteksu, kod izlaza iz crkve kojeg je flankirao s nikad pronađenim kipom lava.³⁵⁶ Lanterna kupole imala je baroknu kapu koja je najvjernije moguće rekonstruirana, te s tornjem crkve, kao i krovom katedrale, čini prepoznatljivu siluetu Staroga Grada gledanog s Visle.³⁵⁷ Devetnaestostoljetne željezne rolete crkvenog tornja zamijenjene su drvenima, a bočna kapela, koja je uklonjena u 19. stoljeću, ponovo je podignuta.³⁵⁸ Unutrašnjost crkve zasnovana je na slikama Zaleskog, osim oltara koji datira iz vremena pijarista.³⁵⁹ Pregradni lukovi bočnog broda zamijenjeni su željeznim rešetkama. Prilikom raščišćavanja krša pronađene su ispod glavnog broda i prezbitarija duboke kripe koje su podrumom povezane s *kamienicom* koja se nekoć nalazila na području glavnog broda.³⁶⁰ Kripe imaju tri kata i omogućeno je njihovo razgledavanje.³⁶¹

Crkva sv. Martina imala je nešto drugačiji projekt rekonstruiranja.³⁶² Tijekom rata spaljen je krov, uništeni su svodovi i unutrašnjost je u potpunosti razorena. Početni radovi su se odužili jer crkva i samostan nisu imali vlasnika: tamo su prije bili augustinci, do Carske Rusije kada je kurija preuzela vlasništvo, a pedesetih godina tamo se nalazio red klarisa.³⁶³ Čak je jedno kratko vrijeme prostor „crkve trebao biti iskorišten za radionicu spomenika [Adamu]

³⁵¹ Usp. Isto

³⁵² Usp. Isto

³⁵³ Usp. Isto, str. 110.

³⁵⁴ Usp. Isto

³⁵⁵ Usp. Isto

³⁵⁶ Usp. Isto

³⁵⁷ Usp. Isto

³⁵⁸ Usp. Isto

³⁵⁹ Usp. Isto

³⁶⁰ Usp. Isto

³⁶¹ Usp. Isto

³⁶² Usp. Isto, str. 111.

³⁶³ Usp. Isto

Mickiewiczu.³⁶⁴ Tek je 1956. započelo rekonstruiranje prema projektu Jana Grudzińskiego, koji je nadzirao regotizaciju tornja s baroknom kapom i iskoristio unutrašnje dvorište između tornja i samostana.³⁶⁵ Unutrašnjost sadrži suvremene forme povećane umjetničke vrijednosti prema projektu Alme Skrzydlewske.³⁶⁶

4.6 Kraljevski Dvorac

O hitnosti rekonstruiranja Kraljevskoga Dvorca u Varšavi govorili su od svršetka Drugoga svjetskog rata Jan Zachwatowicz i Stanisław Lorentz. Ovo je podupirala i činjenica da su mnogi dijelovi građevine bili sačuvani in situ, na primjer skoro cijela palača Pod Blachą, u cijelosti vrtna terasa s arkadama od strane Visle, gotički podrumi, temelji cijelog kompleksa, zidni fragmenti glave građevine; bili su sačuvani također mnogi predmeti spašeni pomoću konzervatora za vrijeme okupacije, od kojih bismo mogli izdvojiti 24 slike Canaletta; mnogi su vrijedni fragmenti bili nađeni i tijekom raščišćavanja.³⁶⁷ Najveći problem koji su konzervatori vidjeli za Dvorac bila je Trasa W-Z koja se gradila u neposrednoj blizini.³⁶⁸ Namjena Dvorca trebala je biti u jednom dijelu muzejska, a u drugom je trebala obnašati svoju povijesnu funkciju pa je tako u Mramornoj Sobi trebao biti Birutov ured.³⁶⁹ Ovome su se konzervatori usprotivili pa je stoga propao projekt Radionice Rekonstruiranja Dvorca iz 1947. Dvije godine poslije arhitekti koji su radili na Trasi W-Z predstavili su Bierutu svoj memorijal za Dvorac koji je vlast prihvatila, ali je izazvao ogromne kritike od strane konzervatora i povjesničara umjetnosti jer su tvrdili da „objekt ne može biti istodobno sjedište vlade i prostor za kulturu namijenjen širokim masama ljudi.“³⁷⁰ Sigalin je bio prvi arhitekt Trase W-Z koji je predstavio svoj projekt za Dvorac, koji je naišao na oštre kritike. Naposljetku je prihvaćen Zachwatowiczov projekt, napravljen u suradnji sa skupinom konzervatora, u kojoj su bili između ostalih Piotr Biegański i Mieczysław Kuźma.³⁷¹ Ovo neslaganje u struci i između ustanova zabilježio je Sigalin u svojim memoarima *Z archiwum architekta*.³⁷² Godine 1950. osnovano je Povjerenstvo za rekonstruiranje varšavskog Dvorca s premijerom Józefom Cyrankiewiczom na čelu. Radovi su uzeli zamaha, ali je sve

³⁶⁴ Usp. Isto

³⁶⁵ Usp. Isto

³⁶⁶ Usp. Isto

³⁶⁷ Usp. Kienzler, Iwona, *Kronika PRL 1944-1989. Warszawa* (V), Varšava: Edipresse Polska, 2015., str. 68.

³⁶⁸ Usp. (ur.) Małgorzata Pleskaczyńska, Piotr Majewski, *Jan Zachwaowicz*, str. 138.

³⁶⁹ Usp. Kienzler, Iwona, *Kronika PRL 1944-1989. Warszawa*, 2015., str. 69.

³⁷⁰ Isto, str. 70.

³⁷¹ Usp. Isto

³⁷² Józef Sigalin: »1945-1980. Zamek Królewski«, u: Józef Sigalin, *Warszawa 1944-1980.*, 1986., str. 95-231.

obustavljeno kada su se radovi na Starom Gradu morali ubrzati zbog Puta Stare Varšave. Projektiranje Dvorca je nastavljeno. Službeni investitor Civilni Ured (Kancelaria Cywilna) htio je nametnuti određene preinake u Zachwatowiczew projekt koje su se uglavnom doticale većeg unosa socrealističkih elemenata, kao i povišenje građevine.³⁷³ Za ovo povišenje bio je također i Bierut. Zbog radova na Starom Gradu, ali i ovog mimoilaženja u izvedbi, Dvorac je opet stavljen u drugi plan. Godine 1954. novi projekt trebao je sastaviti Zachwatowicz u suradnji s sovjetskim arhitektima, što je on i odbio, zbog čega se raspisao natječaj. Prihvaćen je projekt arhitekta Jana Bogusławskog, s čime je ujedno postavljen na čelo Radionice Dvorac. Sve skice morala je potvrditi komisija koju je predsjedao Zachwatowicz. Kako je 1956. godina označavala promjenu na vrhu Narodne Republike Poljske, kada je Władysław Gomułka došao na vlast. Bio je to čovjek koji nije imao izričit interes za arhitekturu (za razliku od Bieruta) i koji nije preveliku pozornost posvećivao Varšavi³⁷⁴, zbog čega su se 1961. godine obustavili svi radovi i Radionica Dvorac prestala je postojati. Usprkos ovomu, radovi su se nastavili obavljati tajno pa su tako obnovljeni gotički podrumi. Lorentz je čak svojim kolegama predložio u šali³⁷⁵ stvaranje podzemnog komiteta za rekonstruiranje Dvorca, što je na izvjestan način i simbolički učinjeno preko tih tajnih radova. Godina 1970. označava sljedeću promjenu na vrhu vlasti, kada Gomułku zamjenjuje Edward Gierek koji je htio u javnosti održavati sliku sebe kao čovjeka iz naroda, pristupačnog i simpatičnog. Zbog smirivanja raznih štrajkova koji su i uzrokovali tu promjenu na vrhu, Gierek 1971. godine donosi odluku o ponovnom pokretanju radova na Dvorcu, a kako je Lorentz tada zabilježio kroz šalu: „mi smo [tada već] bili gotovi.“³⁷⁶ Te godine osnovan je Građansko povjerenstvo za rekonstruiranje Kraljevskog Dvorca i unutar tog Građanskog povjerenstva Zachwatowicz postaje predsjedatelj Povjerenstva za arhitekturu i zaštitu spomenika.³⁷⁷ Projekt, kojeg je vodio Bogusławski, zasnivao se na vraćanju Dvorcu izgleda koji je imao prije 1939. godine. Zachwatowicz, Lorentz i Aleksander Gieysztor zajedno su osmislili interijer, kao Kustosi Dvorca.³⁷⁸ Godine 1984. Dvorac je svečano otvoren za javnost. Zadnji projekt rekonstruiranja dogodio se 2009. kada su dovršene Arkade Kubickog.

³⁷³ Usp. Kienzler, Iwona, *Kronika PRL 1944-1989*. Warszawa, 2015., str. 71.

³⁷⁴ Usp. Isto, str. 25.

³⁷⁵ Usp. Isto, str. 75.

³⁷⁶ Isto, str. 76.

³⁷⁷ Usp. (ur.) Małgorzata Pleskaczyńska, Piotr Majewski, *Jan Zachwaowicz*, str. 144.

³⁷⁸ Usp. Isto, str. 145.

5. ZAKLJUČAK

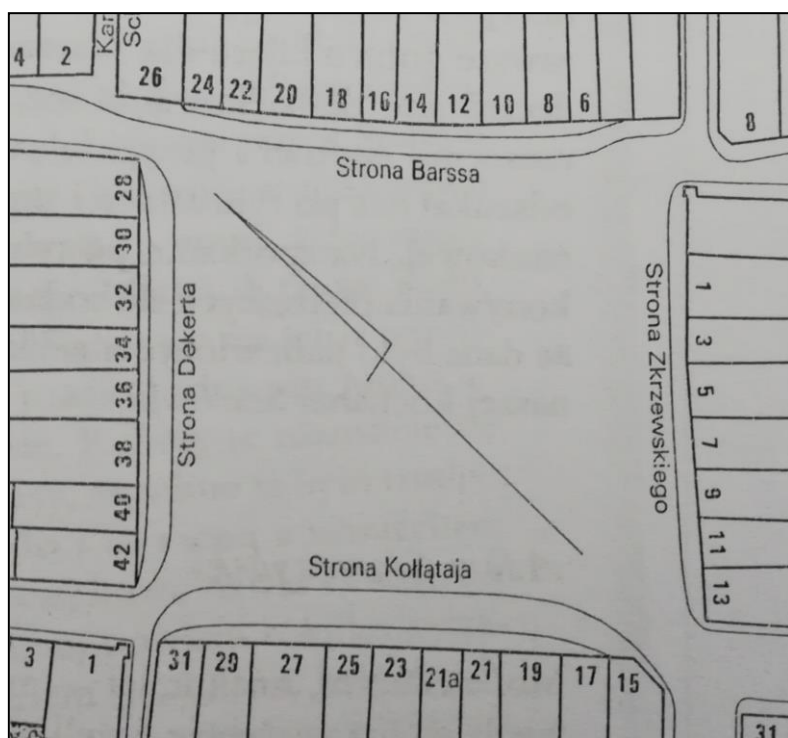
Varšavski je Stari grad nakon svršetka Drugoga svjetskog rata bio gotovo u potpunosti razoren. Kroz povijest je do početka 20. stoljeća bila vidljiva njegova zapuštenost, da bi mu se u međuraću počela pridavati pažnja, što je zaustavio početak Drugoga svjetskog rata. Nakon 1945. posebna pozornost dana je Starom gradu, kako ne bi bio samo rekonstruiran u izgubljenim povijesnim formama, već i kako bi se taj dio grada Varšave napokon uklopio u cjelokupni gradski urbanizam, za što se profesor Jan Zachwatowicz zalagao u doba međuraća. Uklapanje Staroga grada Varšave u novo urbanističko promišljanje može se jednim dijelom pronaći u odabiru uporabe samog prostora koji je bio namijenjen za stambene i turističke potrebe grada, dok se plan za rekonstruiranje temeljio na vraćanju povijesnog izgleda Grada u posljednjim trenucima njegove životnosti, prije nego što je četvrt počela propadati.

Uzimajući u obzir političku i povijesnu situaciju u Varšavi, rekonstruiranje Staroga grada temeljilo se i na svojevrsnom kompromisu. Vraćena je povijesna silueta grada, njezin povijesni karakter i dalje živi, ali je vlast uplela svoj utjecaj u unutrašnjost oživljenih povijesnih građevina. Bierut je napomenuo u svojem govoru da će *kamienice* biti rekonstruirane „s povijesnom izgledom i suvremeno opremljenim interijerom“³⁷⁹, što u stvari prekriva stvarnu namjenu „suvremenog opremanja interijera“ i ukazuje na problematiku završnog projekta. Dok je Stari grad ponajbolji primjer takvog rekonstruiranja na području Poljske, važno je napomenuti da nije bez svojih mana koje su slika tadašnjeg sustava. U radu se suptilno navode i rasprave, koje na prvi pogled izgledaju kao mane u suradnji različitih struka, ali zapravo ukazuju na fluidnost mišljenja i prostor za rasprave koji je bio otvoren. Rasprave su se najčešće odvijale između arhitekata i povjesničara umjetnosti koji stavljaju naglasak na konzerviranje i očuvanje povijesnih formi, poput Zachwatowicza, i onih koji pokušavaju u povijesnu sredinu unijeti promjene u tom skučenom urbanizmu, poput Sigalina, pa tako žele primijeniti neke drastične forme modernizacije.

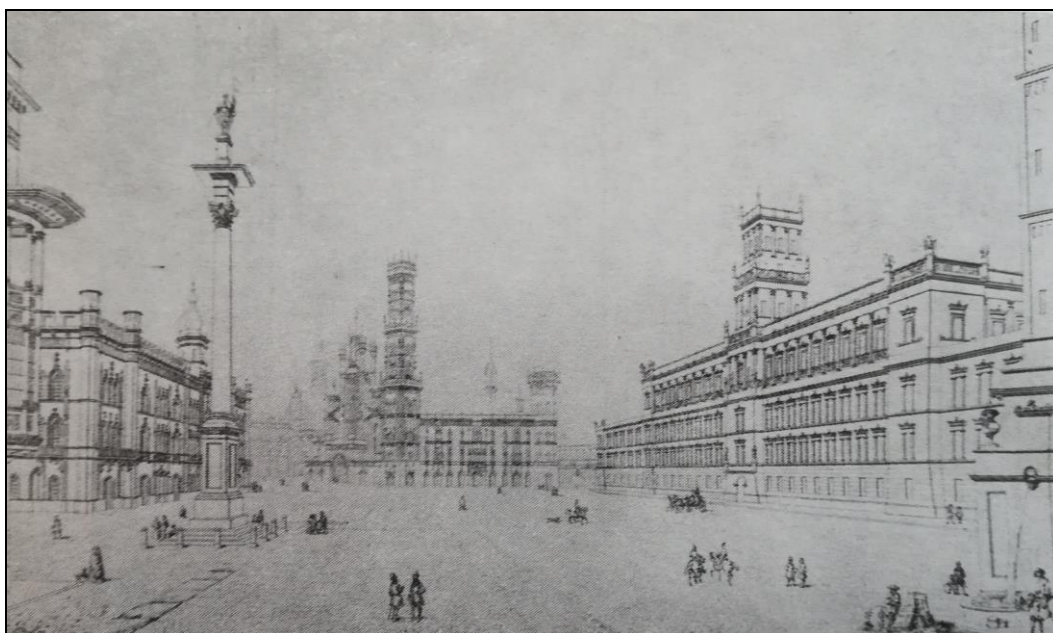
Iako postoji puno polemika i tekstova napisanih na temu rekonstruiranja Staroga grada u Varšavi, jedno je sigurno: dana 2. rujna 1980. Stari grad upisan je na UNESCO-ov Popis svjetske baštine, što je ne samo dokaz njegove vrijednosti, već i važnosti u svjetskoj povijesti umjetnosti, kao i u konzervatorskoj teoriji.

³⁷⁹ Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, 2012., str. 170.-171.

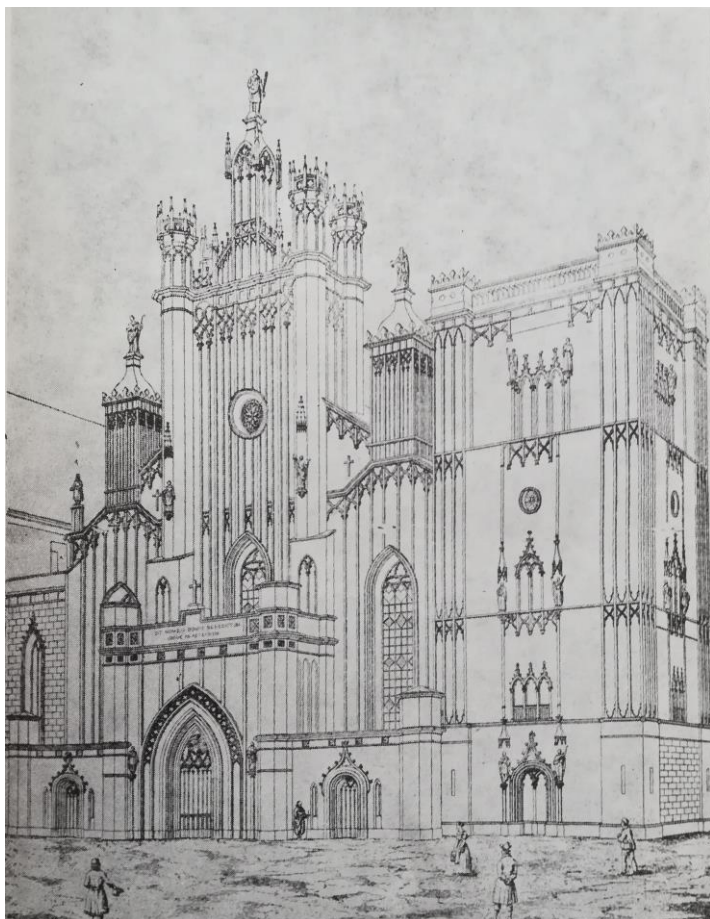
6. SLIKOVNI MATERIJAL

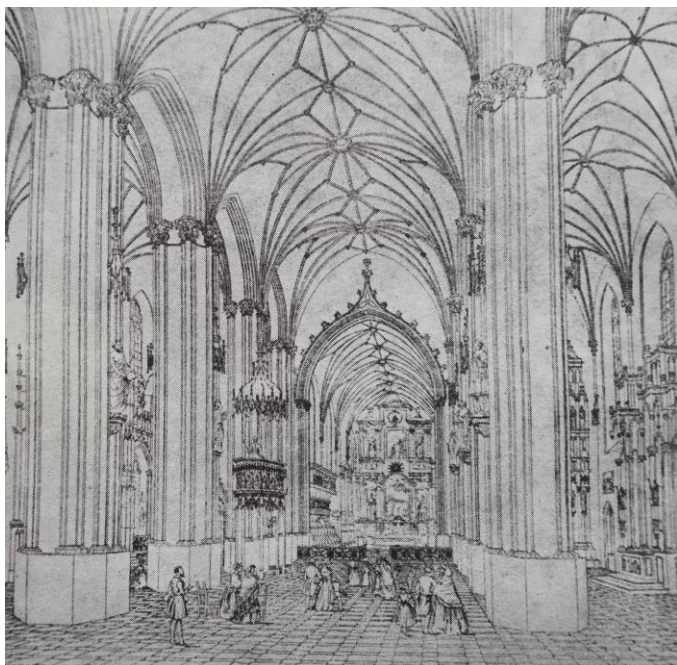
Slika 1 - Detalj Glavnog Trga na tlocrtu Starog Grada iz 1961. godine.

Slika 2 - Adam Idzkowski, projekt pregradnje trga »Plac Zamkowy« u Varšavi, 1843.

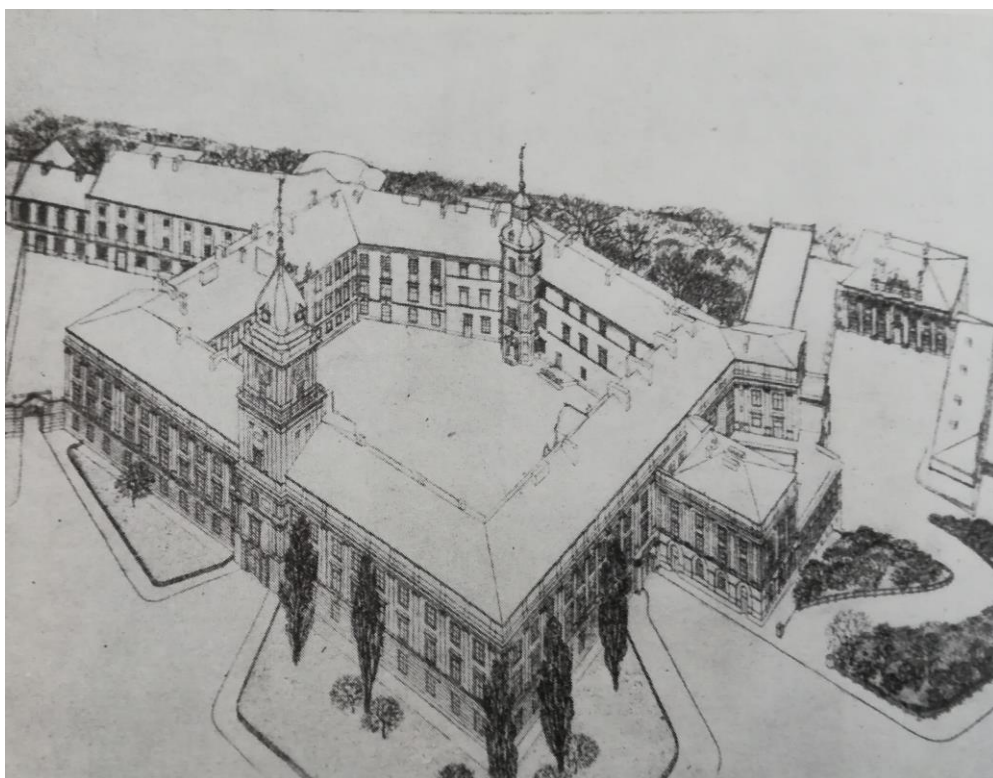
Slika 3 - Adam Idźkowski, projekt restauracije katedrale sv. Ivana u Varšavi, 1838.

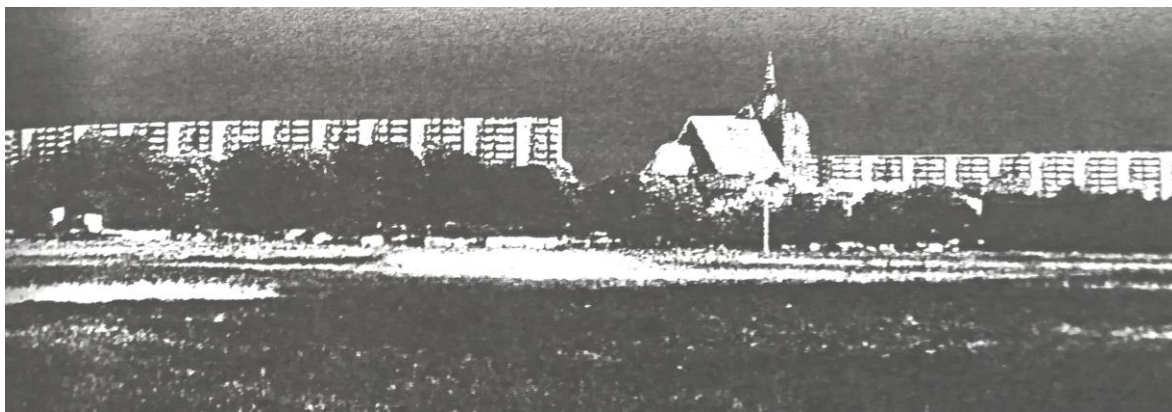
Slika 4 - Adam Idźkowski, projekt unutrašnjosti katedrale sv. Ivana u Varšavi, 1838.

Slika 5 - Katedrala sv. Ivana u Varšavi, 1823. Crtež Z. Vogel, stanje prije restauracije.

Slika 6 - Kazimierz. Skórewicz, projekt restauracije Kraljevskog Dvorca u Varšavi, 1916.

Slika 7 - Panorama Starog Grada u Kołobrzegu s katedralom i „stambenim ormarima“ iz šezdesetih godina 20. stoljeća. Stanje oko 1975. godine.

Slika 8 – Stari Grad u Nidzici, današnje stanje.

Slika 9 - Ulica u Starom Gradu 1945. godine.

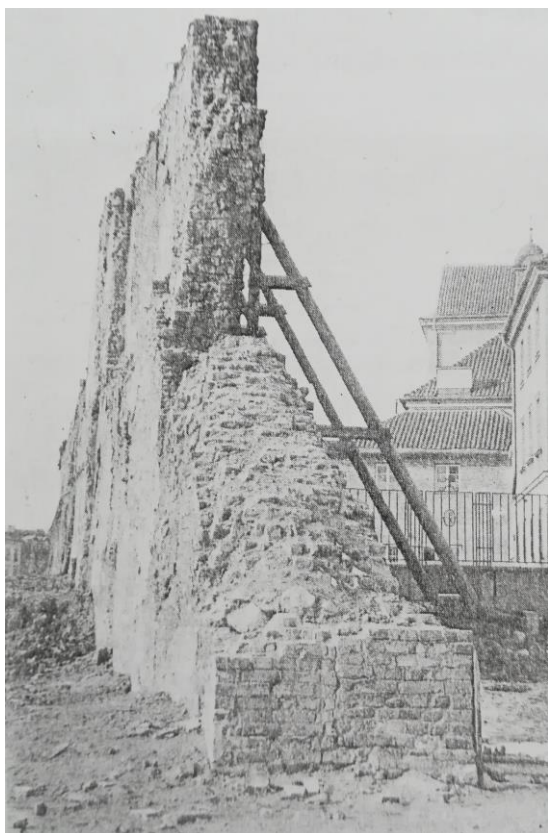
Slika 10 - Glavni Trg Starog Grada na strani Kollataja, dio od Waskog Dunaja. Foto. L. Sempoliński

Slika 11 - Tlocrt Starog Grada 1938. godine.

Slika 12 – Strana Dekerta prije i poslije rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada u Varšavi

Slika 13 - Konsolidiranje obrambenih zidina na Podwalu, pogled s trga »plac Zamkowy«.

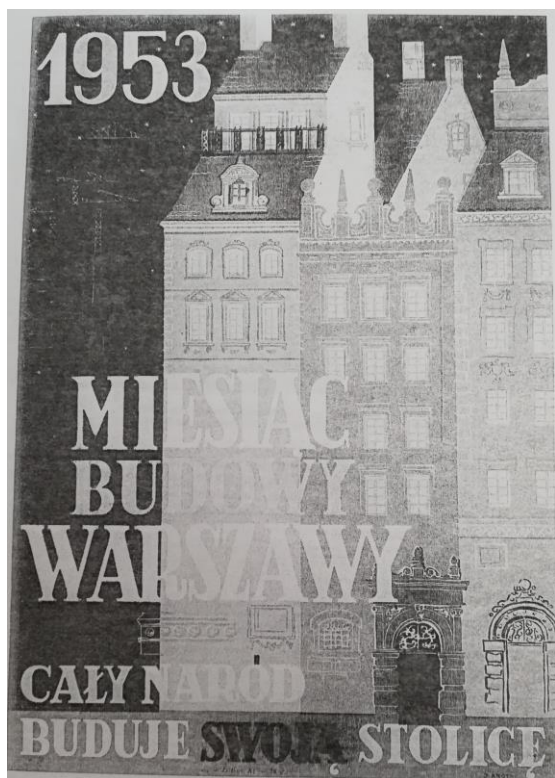
Foto. W. Piotrowski.

Slika 14 – Strana Kołłataja prije i nakon rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada

Slika 15 - Transport građevinskih materijala na Glavnom Trgu Starog Grada. Foto. E. Kupiecki.

Slika 16 - Plakat Mjesec Izgradnje Varšave. Autor Jan Knothe, 1953. godine.

Slika 17 – Strana Barssa prije i nakon rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada

Slika 18 - Prve tri kamienice rekonstruirane na Glavnom Trgu u Starom Gradu na strani Dekerta. Godine 1949. postale su sjedište Povijesnog Muzeja glavnog grada Varšave. Foto. J. Szymborski.

Slika 19 - Pogled s kamienice Pod Murzynkom na stranu Dekerta. U pozadini se nalazi katedrala za vrijeme rekonstruiranja, 21. kolovoza 1949. godine. Foto. A. Słomczyński

Slika 20 - Strana Zakrzewskog prije i nakon rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada

Slika 21 – Barbakan danas, Foto. Carlos Delgado, CC BY-SA 3.0

Slika 22 - Rekonstruiranje Glavnog Trga u lipnju 1953. godine. Fot. PAP/CAF/S. Dąbrowiecki

Slika 23 – Isusovačka crkva i katedrala, prije i poslije rekonstruiranja.

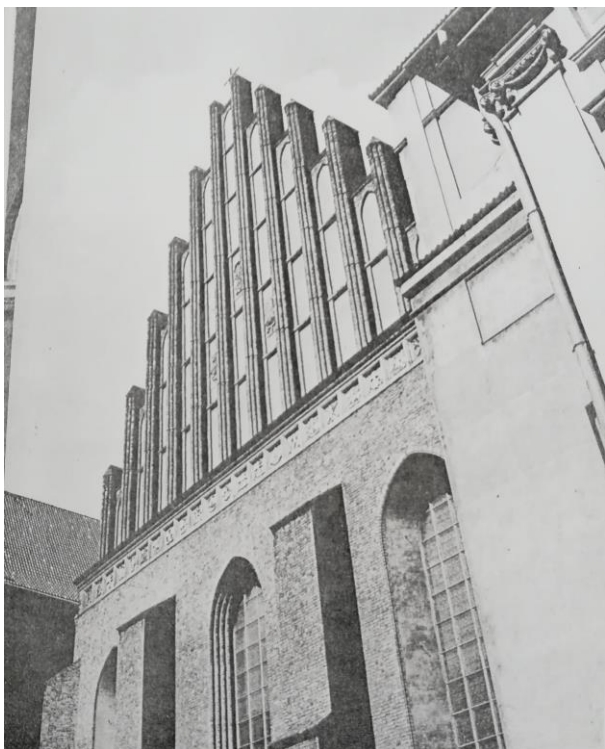
Slika 24 - Tlocrt Starog Grada 1961. godine.

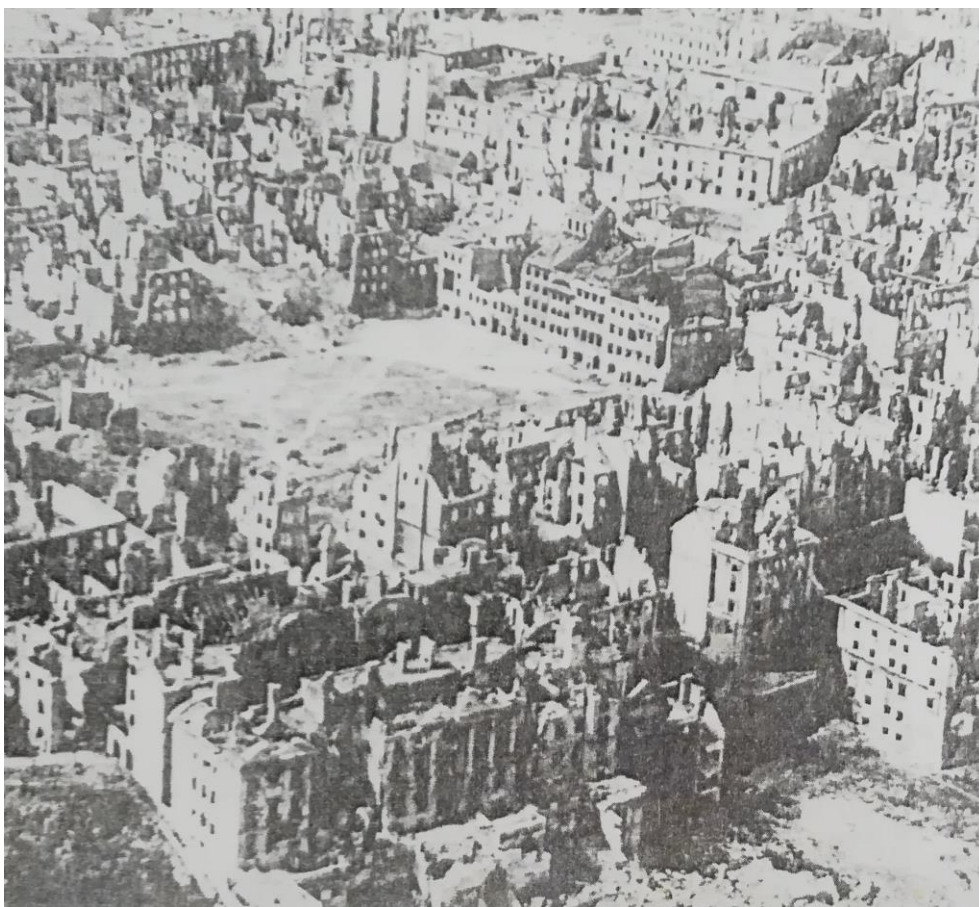
Slika 25 - Tablica BOS-a, 1945. godine

Slika 26 - Tablica BOS-a koja je čuvala ruševine spomenika, 1945. godine

Slika 27 - Vrh katedrale Sv. Ivana rekonstruiran u stilu mazovjetske gotike. Foto. M. Dąbski

Slika 28 - Glavni Trg Starog Grada iz ptičije perspektive 1944. godine. Foto. M. Świerczyński

7. LITERATURA

1. Agićić, Damir, »Studenački ustanak«, u: Damir Agićić, *Podijeljena Poljska. 1772.-1918.*, Zagreb: Srednja Europa, 2004. str. 46-55,
2. Biegański Piotr, »Koncepcja odbudowy, wytyczne i nadzór konserwatorski nad realizacją odbudowy Starego Miasta«, 1982., u: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
3. (ur.) Borecka, Emilia, Durko, Janusz, Konarski, Stanisław, Szwankowska, Hanna, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
4. (ur.) Fałkowski, Wojciech, *Raport o stratach wojennych Warszawy*, Varšava: Zespół Doradców Prezydenta m. st. Warszawy, Varšava: Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, 2004., https://www.rodaknet.com/Raport_o_stratach_wojennych_Warszawy.pdf (pregledano 12. ožujka 2018)
5. (ur.) Filipczak, Tadeusz, *Stare Miasto w Warszawie, odbudowa*, Varšava: Wydawnictwo budownictwo i architektura, 1956.
6. Frycz, Jerzy, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
7. Głębocki, Wiesław, Móraski, Karol. *Warszawa, Stare Miasto*. Varšava: Krajowa agencja wydawnicza, 1978.
8. Górski, Jan, »Polityczne i społeczne motywacje odbudowy Dzielnicy Staromiejskiej«, u: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
9. Górski, Jan, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, (IV) Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
10. Górski, Jan, »Bilans zniszczeń materialnych«, u: Jan Górski, *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
11. Kienzler, Iwona, *Kronika PRL 1944-1989. Warszawa (V)*, Varšava: Edipresse Polska, 2015.
12. Marzyński, Stanisław, »O odbudowie staromiejskich kościołów w pierwszych latach powojennych«, u: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna

Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

13. Moguš. Milan, Pintarić, Neda, *Poljsko-hrvatski riječnik*, Zagreb: Školska knjiga, 2002.

14. Paczkowski, Andrzej, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, Zagreb: Profil: Srednja Europa, 2011.

15. Paczkowski, Andrzej, »Politika okupatora - Treći Reich«, u: Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, Zagreb: Profil: Srednja Europa, 2011.

16. Paczkowski, Andrzej, »Varšavski ustanak i početak katastrofe«, u: Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939.-1989. godine*, Zagreb: Profil: Srednja Europa, 2011.

17. (ur.) Pleskaczyńska, Małgorzata, Majewski, Piotr, *Jan Zachwaowicz. 1900-1983. Architect*, Varšava: Royal Castle in Warsaw, 2013.

18. Pruszyński, Jan, *Ochrona Zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.

19. Pruszyński, Jan, »Definicje i zakres ochrony, 1. Dobro kultury, zabytek, pomnik« u: Jan Pruszyński, *Ochrona Zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.

20. Rymaszewski, Bohdan, *Polska ochrona zabytków, Refleksje z lat 1918-2002*, Varšava: Bohdan Rymaszewski, 2002.

21. Rymaszewski, Bohdan, »Kraków i Galicja jako kolebka polskiej ochrony zabytków«, u: Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków. Refleksje z lat 1918-2002*, Varšava: Bohdan Rymaszewski, 2002.

22. Rymaszewski, Bohdan, *Polska ochrona zabytków*, Varšava: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2005.

23. Sigalin, Józef, *Warszawa 1944-1980. Z archiwum architekta (II)*, Varšava: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986.

24. <https://sjp.pl> (pregledano 24. lipnja 2017.)

25. (ur.) Sołysik, Maria Jolanta, *Kamienica w krajach Europy Północnej*, Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, 2004.

26. Strzelecki, Mieczysław, »Rekonstrukcja Starego Miasta«, u: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

27. Tomaszewski, Andrzej, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury Kraków, 2012.
28. Vogtman, Józef, »Realizacja odbudowy Starego Miasta w latach 1945-1949.« u: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
29. Zachwatowicz, Jan, »Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta«, 1982., u: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

8. POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA

Slika 1: Detalj Glavnog Trga na planu Starog Grada iz 1961. godine, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto, z dziejów odbudowy*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

Slika 2: Adam Idżkowski, projekt pregradnje trga »Plac Zamkowy« u Varšavi, 1843., preuzeto iz: Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Varšava: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.

Slika 3: Adam Idżkowski, projekt restauracije katedrale sv. Ivana u Varšavi, 1838., preuzeto iz: Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja*, 1975.

Slika 4: Adam Idżkowski, projekt unutrašnjosti katedrale sv. Ivana u Varšavi, 1838., preuzeto iz: Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja*, 1975.

Slika 5: Katedrala sv. Ivana u Varšavi, 1823. Crtež Z. Vogel, stanje prije restauracije, preuzeto iz: Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja*, 1975.

Slika 6: Kazimierz. Skórewicz, projekt restauracije Kraljevskog Dvorca u Varšavi, 1916., preuzeto iz: Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja*, 1975.

Slika 7: Panorama Starog Grada u Kołobrzegu s katedralom i „stambenim ormarima“ iz šezdesetih godina 20. stoljeća. Stanje oko 1975. godine, preuzeto iz: Bohdan Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Varšava: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2005.

Slika 8: Stari Grad u Nidzici, današnje stanje, preuzeto s: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/nidzica-zalozenie-urbanistyczne-starego-miasta/1>, prava imaju: Narodowy Instytut Dziedzictwa

Slika 9: Ulica u Starom Gradu 1945. godine, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 10: Glavni Trg Starog Grada na strani Kołłątaja, dio od Wąskog Dunaja. Foto. L. Sempoliński, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 11: Tlocrt Starog Grada 1938. godine, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 12: Strana Dekerta prije i poslije rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada u Varšavi, preuzeto iz: (ur.) Filipczak, Tadeusz, *Stare Miasto w Warszawie, odbudowa*, Varšava: Wydawnictwo budownictwo i architektura, 1956.

Slika 13: Konsolidiranje obrambenih zidina na Podwalu, pogled s trga plac Zamkowy. Foto. W. Piotrowski, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 14: Strana Kołłątaja prije i nakon rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada, preuzeto iz: (ur.) Filipczak, Tadeusz, *Stare Miasto w Warszawie, odbudowa*, 1956.

Slika 15: Transport građevinskih materijala na Glavnom Trgu Starog Grada. Foto. E. Kupiecki, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 16: Plakat Mjesec Izgradnje Varšave. Autor Jan Knothe, 1953. godine, preuzeto iz: Iwona Kienzler, *Kronika PRL 1944-1989. Warszawa (V)*, Varšava: Edipresse Polska, 2015.

Slika 17: Strana Barssa prije i nakon rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada, preuzeto iz: (ur.) Filipczak, Tadeusz, *Stare Miasto w Warszawie, odbudowa*, 1956.

Slika 18: Prve tri kamienice rekonstruirane na Glavnom Trgu u Starom Gradu na strani Dekerta. Godine 1949. postale su sjedište Povijesnog Muzeja glavnog grada Varšave. Foto. J. Szymborski, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 19: Pogled s kamienice Pod Murzynkom na stranu Dekerta. U pozadini se nalazi katedrala za vrijeme rekonstruiranja, 21. kolovoza 1949. godine. Foto. A. Słomczyński, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 20: Strana Zakrzewskog prije i nakon rekonstruiranja, Glavni Trg Starog Grada, preuzeto iz: (ur.) Filipczak, Tadeusz, *Stare Miasto w Warszawie, odbudowa*, 1956.

Slika 21: Barbakan danas, Foto. Carlos Delgado, CC BY-SA 3.0, preuzeto s: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/srodmiescie-barbakan>

Slika 22: Rekonstruiranje Glavnog Trga u lipnju 1953. godine. Fot. PAP/CAF/S. Dąbrowiecki, preuzeto s: <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/warszawa-obchody-63-rocznicy-odbudowy-starowki>

Slika 23: Isusovačka crkva i katedrala, prije i poslije rekonstruiranja, preuzeto iz: (ur.) Filipczak, Tadeusz, *Stare Miasto w Warszawie, odbudowa*, 1956.

Slika 24: Tlocrt Starog Grada 1961. godine., preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 25: Tablica BOS-a, 1945. godine, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 26: Tablica BOS-a koja je čuvala ruševine spomenika, 1945. godine, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 27: Vrh katedrale Sv. Ivana rekonstruiran u stilu mazovjete gotike. Foto. M. Dąbski, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.

Slika 28: Glavni Trg Starog Grada iz ptičije perspektive 1944. godine. Foto. M. Świerczyński, preuzeto iz: (ur.) Emilia Borecka, Janusz Durko, Stanisław Konarski, Hanna Szwankowska, *Warszawskie Stare Miasto*, 1982.